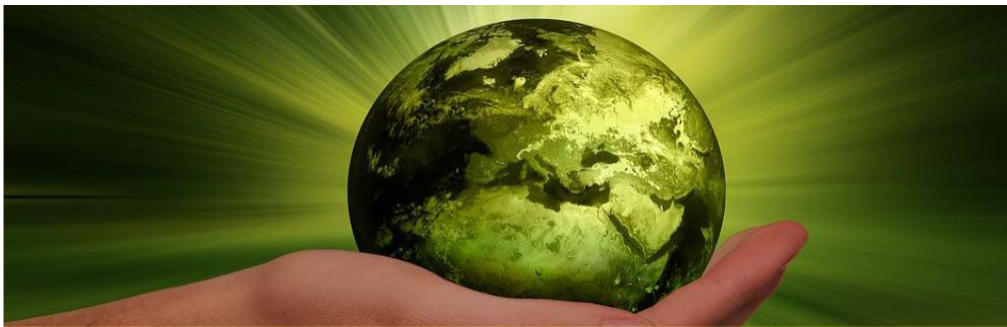

BIJLAGE

Verlagen groepsessies

BIJ:

**VERDUURZAMEN VANUIT EEN SOCIAAL
VERANDERKUNDIG PERSPECTIEF**

**VERSLAG VAN HET SYMPOSIUM VAN
DE KRING ANDRAGOLOGIE UvA**

D.D. 28 NOVEMBER 2019

**Verduurzamen van wonen:
project Schoonschip te Amsterdam.**

Schoonschip is de meest duurzame drijvende woonwijk van Europa bestaande uit 46 waterwoningen in Amsterdam Noord. Marjan de Blok, regisseur/programmamaker en initiatiefneemster en bewoonster van Schoonschip, vertelt over deze wijk, de woningen, de weg er naartoe en over de vragen en dilemma's die speelden en spelen. Eén van de aandachtspunten is de verhouding tussen ecologisch, economisch-politiek en sociaal verduurzamen.

Marjan de Blok, initiatiefnemer van "Schoonschip", een drijvende woonwijk in Amsterdam-Noord, vertelt met partner Michiel Snijder over het project Schoonschip in Amsterdam-Noord.

Een drijvende woonwijk in het Johan van Hasseltkanaal, een zijkanaal van het IJ in Buiksloterham, Amsterdam-Noord. Schoonschip is nu nog in ontwikkeling en afbouw, maar begin 2020 wonen hier in totaal 46 huishoudens en iets meer dan 100 bewoners. En dan hebben we één collectieve gebruikersplek. (site: <http://schoonschipamsterdam.org/>)

Behalve dat zij zich als initiatiefnemer de afgelopen 12 jaar heeft ingezet voor het realiseren van het project Schoonschip, werkt zij als regisseur voor diverse tv-programma's.

Alle deelnemers van Schoonschip kiezen hun eigen architect en aannemer en kunnen hun eigen woonark ontwikkelen binnen de door de initiatiefgroep gestelde (duurzame) normen. Op basis van onderzoek zijn deze normen opgesteld. Dit onderzoek is verricht door de onderzoekers van het technologische bedrijf 'Metabolic' en stedenbouwkundige 'Space&Matter'. Zij hebben onder andere en in samenwerking met de bewoners onderzocht welke materialen gebruikt kunnen worden. De uitkomsten van dergelijk onderzoek zijn veelal niet eenduidig. Bijvoorbeeld is het duurzamer om hout te gebruiken dat vervoerd moet worden uit Afrika, of om lokaal hout te gebruiken? Uiteindelijk hebben we een lijst opgesteld met "rood, oranje en groene" indicaties. Wanneer we ons volledig aan de groene indicaties van de lijst zouden houden, zou het project te duur worden. Zo kwam het keuzemoment of we wel of geen water bij de wijn zouden doen.

"We", dat wil zeggen de Stichting, welke bestaat uit 5 mensen die met ongeveer 20 huishoudens een plan hebben ontwikkeld. Nadat de vergunningen werden afgegeven is deze groep uitgebreid. Die keuze moet je maken, omdat het niet werkbaar is om met 46 huishoudens een plan te maken. Nadat het plan er lag, is het voor nieuwe deelnemers een kwestie van "Take it or leave it". Ook dat is een keuze die gemaakt is.

Vraag: Hoe is deze keuze tot stand gekomen?

De eerste keuze was om de groep niet kwijt te raken. Als onderliggende waarden waren 'toegankelijkheid' (dat wil zeggen niet bedoeld voor alleen voor hoge inkomens) en 'sociale duurzaamheid' belangrijk.

Het was een tijd van pionieren. Al onze bevindingen zijn als open source beschikbaar. Optimale duurzaamheid bleek te duur. Niet iedereen was het met elkaar eens over de concessies die we moesten doen, maar we bleven wel on speaking terms. We hebben zoveel mogelijk geïnvesteerd om iedereen een stem te geven, iedere mening werd erkend en veelal begrepen. Je hoeft het niet helemaal met elkaar eens te zijn en er staat ook heel veel tegenover. Zoals:

- Het is heel betaalbaar wonen voor de Amsterdamse situatie;
- Je kunt met/tussen je vrienden wonen;
- Je kunt veel eigen keuzes maken over je eigen woning.

Het doel was voor iedereen heel duidelijk. De groep was erg loyaal, we konden bij elkaar een potje breken. Daarbij was er ook sprake van een zekere groepsdruk. Binnen de groep is een aantal mensen zeer principieel, maar de groep is ook groot genoeg om elkaar wat los te laten. De groepsgrootte van 46 huishoudens blijkt een goed, werkbaar, aantal te zijn in dat opzicht.

Er ontstaan in de loop van de tijd steeds meer gezamenlijke activiteiten, vooral op en rond de steigers. 12 Huishoudens hebben bijvoorbeeld collectief een architect ingehuurd, die een deels modulair bouwsysteem heeft ontwikkeld om de kosten te kunnen drukken. Uiteindelijk vielen de kosten toch tegen, omdat de grondstoffen 30 à 40% duurder bleken te zijn geworden en het aantal manuren toenam. Het collectief inkopen van diensten en materialen leek een 'lokkertje' te zijn. Het project ging langer duren, de planning liep uit. Nadat er toch een deal met de gemeente kon worden gemaakt over de ligplaatsen, raakte het project alsnog in een stroomversnelling.

Vraag: Wat kwam er voort uit de druk vanuit de gemeente?

De relatie met de gemeente verliep hier en daar moeizaam, omdat er gaandeweg veel heilige huisjes omver werden geschopt. Zo ook ontstond er bij het toewijzen van de locatie de angst voor de schijn van vriendjespolitiek.

Duurzaamheid in de stad werd in dit project niet langer een 'ver van je bed show', maar werd door dit project heel concreet voor de gemeente. Na 2 jaar bleek de 1^e locatie die we op het oog hadden te duur te zijn. Daarop zijn we (Marjan en Sjoerd, haar technische geschoolde collega aan de TU Delft en mede initiator Thomas Sykora) in Noord gaan kijken naar een plek die de komende 15 jaar nog niet in het bestemmingsplan werd opgenomen. De wethouder vond het belangrijk om dit gebied bottom up te ontwikkelen. Daarom werd voorgesteld werktafels te ontwikkelen.

Met ons plan zijn we naar de wethouder en projectbureau Noordwaarts gegaan en deze vond het een goed plan. Toch kon de gemeente daar niet zonder meer in meegaan, wegens de mogelijke schijn van vriendjespolitiek. De gemeente besloot een tender uit te schrijven. Waarin onze plannen werden omschreven. Daarop hebben we als een gek gewerkt aan een offerte op ons eigen plan, dat was Plan A-sociaal, zoals de gemeente het in het bestek had beschreven. Dit plan was bedoeld voor 20 huishoudens. Daarnaast hebben we een plan B-sociaal ingediend, zoals wij vonden dat het eruit zou kunnen zien. Dit plan was opnieuw doorgerekend en was bestemd voor 46 huishoudens. Daarmee hebben we de tendereisen als het ware opgerekt, dat maakte het spannend. De gemeente bleek wat fouten te hebben gemaakt en daarop moest het plan "Wonen op het water" ook juridisch ingedekt worden. Daarvoor moesten we hulp en advies inwinnen bij juristen. Dit kostte uiteindelijk 2 jaar extra en heel veel geld.

Vraag: Wat is de missie, het statement, ofwel de inspiratie van het project?

We willen dat het een toegankelijke (betaalbare) wijk is, dus niet alleen voor "the happy few". Daarover bestaan namelijk nogal wat vooroordelen, die voortkomen uit onwetendheid, hoewel toegegeven moet worden dat duurzaamheid echt nog veel te duur is.

We geven daarom rondleidingen, lezingen in binnen- en buitenland. Andere steden willen het plan kopiëren en dat is prima. Bijvoorbeeld Haarlem en Praag.

Door de druk van de gemeente hebben we vooral vertraging opgelopen. Dat komt ook doordat een andere partij die de tender niet had gewonnen, een procedure startte. Elke (gemeentelijke) partij waarmee we te maken hebben is op zichzelf een eiland. De wethouder waarmee we eerder te maken hadden is inmiddels weer vertrokken. Ondanks dat, hebben we op zich goede connecties met de gemeente opgebouwd.

De sociale aspecten zijn voor ons in dit project heel belangrijk. Sociaal gedrag moet je faciliteren. Michiel vult aan: Dat kan gaan over een pannetje soep, dat via de groepsapp wordt gemeld en een ander voorbeeld is het regelen van het ophalen van elkaars kinderen op de crèche. Daar moet je in investeren en dat kost gewoon drie dagen overleggen en afstemmen met ouders en crèche. Er blijkt een bepaald patroon te ontstaan: Iedereen die er komt wonen wijdt eerst het eigen huis, de eigen habitat in. Daarna volgen verdere stappen. Men gaat verder rondkijken en dan volgen er vervolgstappen. Dat is een proces dat zich spontaan organiseert en wij faciliteren dat. Een voorbeeld daarvan is het gebruik van deelauto's. Daar was behoefte aan en er kwam een mooie parkeerplek waar de deelauto's stonden opgesteld. Ik had daar zelf geen behoefte aan, maar toch ontstond er een zekere groepsdruk om wel een contract aan te gaan met dit auto-deelplatform. Dat vond ik ingewikkeld en vroeg me af: "Aan wie moet ik me nu eigenlijk verantwoorden?"

Is er ruimte voor de autonomie van jezelf? Hoe ga je daarmee om?

Soms geeft het een gevoel dat je voor jezelf staat te brullen en anderen zeggen niets, ook al weet je dat een aantal het wel met je eens is.

Je legt jezelf bepaalde normen op, bijvoorbeeld biologische normen en standaarden, terwijl anderen weer andere normen hebben. De vraag die daarbij opkomt is "Hoeveel mag je jezelf en de anderen opleggen?" Er ligt een aantal zaken vast, zoals het wonen, het materiaalgebruik en dergelijke, maar sociaal gedrag ligt niet vast.

Zo hadden we op een bepaald moment een buitenlamp geïnstalleerd uit angst voor inbrekers. Een andere bewoner had daar grote bezwaren tegen, omdat dit licht nadelig was voor vogels en vleermuizen. Uiteindelijk heeft hij een stadsbioloog gevraagd welk licht wél goed is. Zo kom je er toch samen wel uit.

Je vraagt veel van elkaar en van jezelf, welke competenties heb je daarvoor nodig?

Het is een bepaalde mindset, een bepaald slag mensen. We zijn erin gezogen. De grondslagen voor de bewoners die aan het project deelnemen zijn:

- Duurzaamheid;
- Sociaal;
- De wereld actief willen verbeteren;
- Voor architecten bovendien: het willen bouwen van hun eigen woning.

Het zijn dus verschillende waarden vanuit verschillende perspectieven, maar : "*Duurzaam op het water*", dat was het idee. Daarmee leg je druk op iedereen. Gaande het project polariseren mensen wat meer en daardoor wordt het toch steeds duurzamer. Er ontstaat een beweging van individueel naar groepsniveau.

De competenties die ervoor nodig zijn: Ruimdenkend, intelligentie op een bepaalde manier, in de betekenis van sociale intelligentie, het besef dat je een pion bent in een groter geheel. Je moet kunnen inleveren, ook humor is belangrijk. Je moet kunnen verbinden en ook liefdevol zijn.

Stelling: Autonomie en verbondenheid kun je zien als twee behoeften die mensen hebben. Het systeem kan zo verbonden en daarmee gesloten raken dat het ten koste gaat van de autonomie. Dat begint ermee dat je die beide behoeften zowel bij jezelf als bij de ander herkent.

Vraag: Wat is jouw ding dat je 'stiekem doet? Jouw 'guilty pleasure'?

Deze vraag is een leuk idee voor een workshop! We zijn bezig met het begrip 'deep democracy', daar past dat misschien in. We hebben allemaal hoge verwachtingen, iedereen is heel eerlijk en staat met het hele hart in het project. Daarmee kan de druk te hoog worden. Dan kan zo'n vraag lucht geven.

Aanvulling: Het gaat daarbij om een vorm van reflectie: "Waar zijn we mee bezig?" Er zijn veel tegenstellingen, veel belangen en culturen. Dat vraagt om een pas op de plaats, een gezamenlijke waardeoriëntatie.

Volgend jaar komen er nieuwe bewoners, dan zou zo'n workshop goed zijn. Niet iedereen ervaart die druk zoals ik die ervaar. Wat betreft mijn competenties kan ik noemen: doorzettingsvermogen, de wil om iets neer te zetten vanuit de vraag: "Wat is nou *mijn* verhaal?" Ik wil in mijn vluchtige bestaan iets duurzaam neerzetten. Goed om te zien dat mensen gelukkig zijn met iets dat ik heb bedacht!

Vraag: Wat was jouw missie toen je aan dit project begon?

Dat moment zal ik nooit vergeten. Ik stond op een duurzame boot toen er een stemmetje in mij zei dat zo'n duurzame boot voor mij veel te duur zou zijn. Toen bedacht ik dat ik me niet door geld laat weerhouden en ben gaan sparen. Dit verhaal klopt niet; ik heb bedacht dat ik vele jaren nodig zou hebben en dat ik in die tijd kon sparen en opklimmen wat betreft werk dat ik me in ieder geval niet direct door het gebrek aan geld uit het veld zou laten slaan. Koppigheid is daarin een competentie en ook een bepaalde naïviteit.

Vraag: Hoe kijken andere bewoners van Noord tegen jullie project aan?

In Amsterdam-Noord denken bewoners dat elke woning van Schoonschip 6 ton heeft gekost. Dat is niet zo. De originele bewoners beschikken over het algemeen over een lager inkomen en opleidingsniveau. We willen ons ook inzetten voor het behoud van originele culturele Amsterdamse waarden.

De buitenwereld rond Schoonschip is ook belangrijk, daarom moet je een dialoog op micro-, meso- en macroniveau voeren. Schoonschip Amsterdam <schoonschipamsterdam@gmail.com>

Vragen die Marjan en Michiel vooraf hebben geformuleerd:

- Hoe zorgen we dat iedereen die dat wil zich uit kan spreken en gehoord wordt. Waarbij we het belang van het project en de groep als geheel niet uit het oog verliezen?
- Hoe zorgen wij dat het verschil qua inzet toch voor iedereen "eerlijk" blijft voelen?
- Hoe zorgen we dat de positieve energie (Enthousiaste initiatieven en inzet) gevoed blijft?

Stellingen zoals deze na afloop van de onderzoeksgroep zijn geformuleerd:

- Er is beschikbaarheid en bereidheid nodig om dit project gedurende de looptijd te doen.
- Menselijk contact is een belangrijke waarde van het project.
- Ecologisch en sociaal is met elkaar verbonden, er bestaat een wisselwerking tussen deze beide aspecten.
- Er is sprake van een integrale benadering gedurende het hele traject.
- Wij en ook anderen leren van dit project. Ook studenten hebben belangstelling voor het project.
- Binnen het project is sprake van 'emergentie', waarbij we deze spontane ontwikkelingen zoveel mogelijk faciliteren en ondersteunen.

Verslag: Nelly Labrie

VERSLAG GROEP 2 VERDUURZAMEN VAN BEDRUVEN: DE NIEUWBOUW VAN DANONE

Klik [hier](#) voor de begeleidende powerpoint van Renske Goezinne

Danone heeft als missie om duurzaamheid te bevorderen. Dat uit zich o.a. bij de bouw en het gebruik van hun nieuwe hoofdkantoor in Hoofddorp, dat dit voorjaar is geopend. Het is zoveel mogelijk energieneutraal en met circulaire materialen gebouwd. En het stimuleert duurzaam gedrag bij de medewerkers. De besluitvorming, de weerstanden, de bottlenecks en de verschillende belangen komen aan de orde. Drs. Renske Goezinne, Manager Facilities & Housing bij Danone en direct bij de nieuwbouw betrokken, deelt haar ervaringen.

Deelnemers:

Ronald – adviesbureau woningcorporaties;

Sander Bauer – Wageningen Universiteit, onderzoeker natuurbeleid – beleidsanalyse rijksoverheid;

Mireille – warmtebedrijf duurzame energie Haarlemmermeer;

Evelien – Kring Andragologie;

Andre – Hogeschool Utrecht;

Folkert Jan – Oostende Hogeschool -> master transitie management;

Lies – Holland & Barrett.

Doordat Renske van jongs af aan in de bergen komt en de gletsjers ziet smelten, is zij zich al jaren bewust van de klimaatverandering en de noodzaak voor verandering.

Danone neemt sociale verantwoordelijkheid en ook verantwoordelijkheid voor bijdrage aan verbeteringen aan het klimaat.

Danone is a global leader with a unique health-focused portfolio in food & beverages.

Vision: ‘Danone, one planet. One Health’

Mission: ‘Bringing health through food to as many people as possible’

Danone heeft sinds 2016 een nieuwe CEO en hij draagt deze visie uit. Hij is een missionaris.

“Each time we eat and drink we can vote for the world we want.”

It is a journey.

Dairy (53%), water (18%) en medische & babyvoeding (29%)

Dairy: essential dairy and plant based (Alpro)

Water: nr 2 in volume wereldwijd

Specialized nutrition: early life nutrition for infants and young children (nr 2 wereldwijd) and medical nutrition for patients (nr 1 wereldwijd)

CEO realiseert zich dat hij “One Planet, one health” niet alleen kan realiseren. Het begint bij de medewerkers van Danone.

De 17 SDG doelen zijn geïncorporeerd in de doelstellingen van Danone.

Onze verantwoordelijkheid stopt niet bij de fabrieksdeuren. We werken samen met boeren en toeleveranciers.

Opmerking Mireille:

Ook op de site is 'one planet, one health' helemaal doorvertaald. Het is dus echt doordacht.

Nieuwbouw Danone HQ Verduurzamen in de praktijk

De aanleiding om nieuwbouw te starten is dat het huurcontract op Schiphol afliep. Er waren verschillende redenen: veiligheidsaspecten, te weinig integratie door twee torens, 850 medewerkers, geen eigen restaurant. Danone wilde meer integratie binnen het bedrijf en een nieuwe manier van werken.

Gekozen is voor Hoofddorp, gemeente Haarlemmermeer.

Om een beslissing te nemen is er een aanleiding nodig. Er is een workshop gehouden met de directie van divisie specialized nutrition. Dit is het global kantoor en werd toentertijd geleid door een Amerikaanse, op dit moment een Francaise. Op het kantoor delen we vooral best practices en stimuleren we de samenwerking tussen de landenorganisaties.

We wilden openheid in het gebouw. De wereldbol in de centrale hal sprak tot de verbeelding. Er is gekozen voor de kavel naast Park 2020 in Hoofddorp. Cycles & procurement (cycles slaat op verduurzamen).

Danone had 18 maanden tijd om het nieuwe pand neer te zetten. Daar kwamen aspecten bij kijken als workplace, design, bouw, fit out.

Project management by DZAP (adviesbureau);

Change management;

Workplace concept management.

WELL certification guidance en LEED.

Danone heeft niet alleen naar het pand gekeken maar ook naar de mens. Daar staat WELL voor.

WELL gaat meer over well being.

In welke mate heeft dat dan te maken met duurzaamheid?

Renske: well being gaat ook over nutrition en dat moet duurzaam gebeuren.

560 werkplekken nodig (700 medewerkers x 0.8)

Vision housing project:

1. One connected community
2. One planet
3. One health
4. Smart spending

Project team:

Actoren: multidisciplinair

Program director, finance, inkoop, facility management, communicatie, change management en specialist support

Medewerkers van Danone stonden te applaudisseren toen bekend werd dat er een nieuwbouwpand zou komen.

Er was een pilot gedaan in het oude pand om flexwerken uit te proberen. Daar is heel veel van geleerd.

Hoe zit het met catering?

Renske: we kunnen eindelijk de missie van Danone 'food revolution' in de praktijk brengen. Echter, nu moet toch de frituur weer terug.

Een van de doelstellingen is ook om nieuwe medewerkers (nieuwe generatie) aan trekken. Is dit ook gerealiseerd?

Renske: nieuwe pand en werken voldoet aan de verwachtingen. Echter er is een nieuw probleem: er is een te grote groei van het aantal medewerkers, waardoor het niet meer past.

Nu moet er opnieuw nagedacht worden over workplace management.

Directie zit verspreid en dus niet in ivoren toren.

Er zijn best wat top down achtige aspecten, mensen moesten meegenomen worden, communicatie is belangrijk. Hoe krijg je mensen mee om te verduurzamen. Waar komt het idee vandaan en wie bepaalt dat jullie het zo doen?

Renske: ik heb veel bouwprojecten gedaan en ik volg de nieuwste trends op duurzame bouw op de voet. Materialen die hergebruikt worden, materiaalpaspoorten moeten bijgehouden worden. De projectontwikkelaar wil graag een duurzaam pand met een certificaat want dat is beter voor de verkoop.

Danone maakt al meer dan 10 jaar footprint CO2 emissie rapportage. Er was dus al duurzaamheidsbewustzijn binnen Danone.

Is het echt cultuurverandering of meer imago building, is het echt verankerd in het bedrijf? Neem bijvoorbeeld FSC papier.

Renske: het is echt verankerd. Het is geen discussie en daarmee een no brainer. Ja we printen op FSC papier.

Hoe ver gaat Danone? Bijvoorbeeld we gaan alleen nog maar met elektrische vrachtwagens/auto's rijden.

Danone is een global bedrijf en er wordt veel gevlogen. Er wordt nagedacht over hoe er minder gevlogen kan worden en ook hoe de vluchtmijlen gebruikt worden om te investeren in nieuwe projecten, bijvoorbeeld dmv Eco coin en KLM.

VBDO (Vereniging Bedrijven Duurzaam Ondernemen): dat was gericht op de hele grote bedrijven. Deze bedrijven zijn al zo goed bezig. Er zijn nog zoveel bedrijven die er totaal niet mee bezig zijn. Er is vaak het geld niet voor. Heeft het alleen maar economisch. Of zijn er nog andere voorbeelden?

Renske: de GRO duurzaamheidsformule. (Green, Recycled Organize)

- ➔ Smile/drink
- ➔ Knock/knock
- ➔ Gro/gro (oesterzwammen groeien op koffieprut)
- ➔ Chop/chop
- ➔ Mmmmm

Hutten is de cateraar van Danone en werkt samen met de verspillingsfabriek.

Fruitful Office is een klein bedrijfje.

Koffiebekertjes worden apart ingezameld en wordt apart opgehaald en dat gaat naar WEPA en daar worden weer papieren handdoekjes van gemaakt. Satino Black. Cradle to cradle.

In hoeverre vertelt Danone dit aan kleinere bedrijven, die kunnen er nog zoveel van leren?

Wat Danone niet goed genoeg doet is om dit te vertellen aan medewerkers.

Met name bij het housing project bleek dat medewerkers vooral bezig waren met: what's the impact on my personal life. Woon-werk verkeer, bijvoorbeeld.

It's a journey. Het pand staat weliswaar, maar je moet het blijven laden. Door het verhaal te blijven vertellen en ook nieuwe medewerkers mee te nemen.

Er zijn nog zoveel facility managers die niet bezig zijn met verduurzamen. Hoe komt het dat jij er wel mee bezig bent?

Danone heeft veel workshops gehouden met medewerkers en dat heeft heel veel input opgeleverd. Er waren ook mensen die een eigen moestuin wilden hebben. Moeten we dit wel willen? Uiteindelijk heb ik een deel van de tuin gereserveerd zodat mensen zelf hun tomatenplanten kunnen telen.

In hoeverre deel je dit verhaal met concullega's?

Nog veel te weinig.

Heb je een opdracht om het zo duurzaam mogelijk te doen?

Het is vooral mijn eigen passie. Ik krijg niet de opdracht om met Satino Black te werken.

Ik zit in een coalitie met bedrijven en instanties in de gemeente Haarlemmermeer die een klimaatbos willen neerzetten. De gesprekken met de gemeente verlopen nog erg moeizaam.

Een van de deelnemers wilde graag klimaatplantsoenen neerzetten. De gemeenten werken niet mee. Het duurt al jaren.

Verduurzamen: mobility plan

Commuting home – work

Er kwamen vragen van de OR: hoe moet het als je van de trein naar het kantoor loopt. Op Schiphol kon je droog over. Kan er geen overkapping komen van het station naar het kantoorpand.

E-bike chargers, electric shuttlebus , carpooling, elektrische oplaadpunten. Elektrische shuttlebus gaat van station naar het pand.

Carpooling via een app.

Fietsenplan.

Hoe 'werkt' verduurzamen en hoe kan het bevorderd worden?

Woningbouwcorporaties: huurders zitten niet te wachten op verduurzaming. Hoe doe je dat dan?

Als je wilt verduurzamen, dan wil ik een nieuwe keuken. Daar spelen woningcorporaties op in.

Corporaties moeten 70% instemming hebben om te verduurzamen. 80K verlies wordt er geleden per woning. Metabolic zit in Amsterdam-Noord. Zij adviseren gemeenten over verduurzaming.

Twee vervolgvragen of stellingen

1. Je moet blijven vertellen, kennis blijven delen, binnen het bedrijf en daarbuiten.
2. Hoe zijn jullie er mee begonnen? Komt het doordat jullie er al mee bezig waren? Zijn er voorbeeldbedrijven nodig? Zie je dat het kan?

Andragologische invalshoeken: bijdrage Evelien ten Napel

Een andragologische invalshoek is bijvoorbeeld: *hoe is de samenwerking met anderen?*

Er is samenwerking met ketenpartners en ze werken samen met de boeren, zo is gezegd, deze moeten ook duurzaam verbouwen en biologisch, anders is het product van Danone niet goed. Je zou willen dat de samenwerking met anderen gelijkwaardig is, maar dat kwam in de discussie niet zo uit de verf.

Er is ook gesproken over de "noodzaak" van verduurzamen, deze zit in de erkenning van de 17 SDG doelen en er is genoemd dat het ook een 'cultuuromslag' is. Hierin zit een normatief aspect: de verandering is in een betere en maatschappelijk gewenste richting.

Een ander andragologisch aspect is de medewerking van onderop: *hoe krijg je mensen mee om te verduurzamen?*

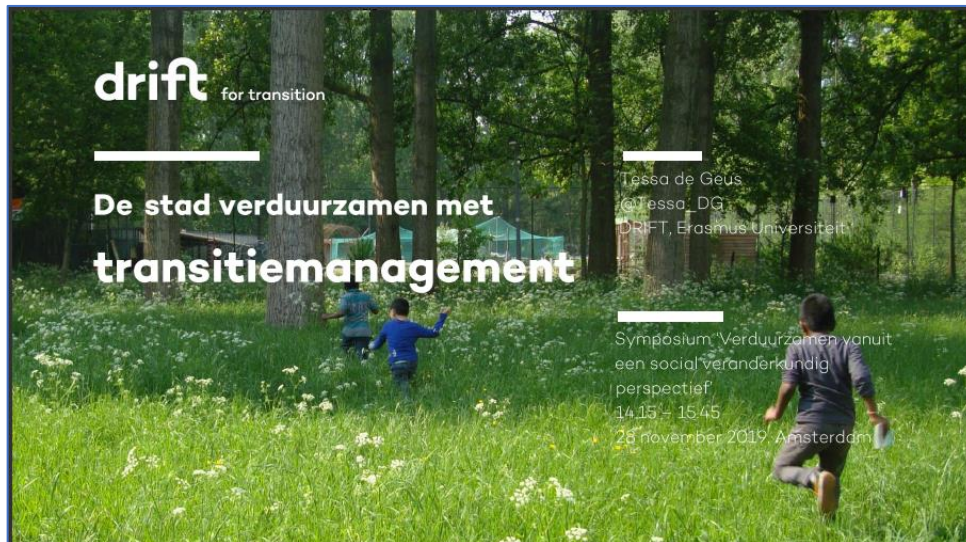
Het initiatief is meer top - down genomen, zo kwam naar voren, maar medewerkers staan er wel achter en om het door te zetten heb je iedereen nodig. Dit zou in de vorm van een dialoog kunnen. Er is erover gesproken dat de medewerkers meer informatie zouden moeten krijgen en Renske zou meer willen delen met haar collega's, maar medewerkers moeten het zich ook 'eigen' maken, dat het ook van hen is, bij hen hoort, als ze daar werken en dat ze het zelf ook uitdragen (net zoals Renske dat zelf ook uitdraagt in haar verhaal van de middag). Om dat aspect helder te belichten; daar kwamen we ook niet heel goed aan toe, 'kruisbestuiving' is genoemd. Het zit een beetje in de twee slotvragen opgenomen.

Lies Goezinne, verslag

VERSLAG GROEP 3 VERDUURZAMEN VAN DE STAD ONDERZOEK NAAR HOE BURGERS TE BETREKKEN BIJ BELEID

De Stad verduurzamen met transitie management Inleider: Tessa de Geus, DRIFT, Erasmus Universiteit

*Een impressie van een inspirerende bijeenkomst
Cor van Dijkum (UvA Kring Andragologie)*

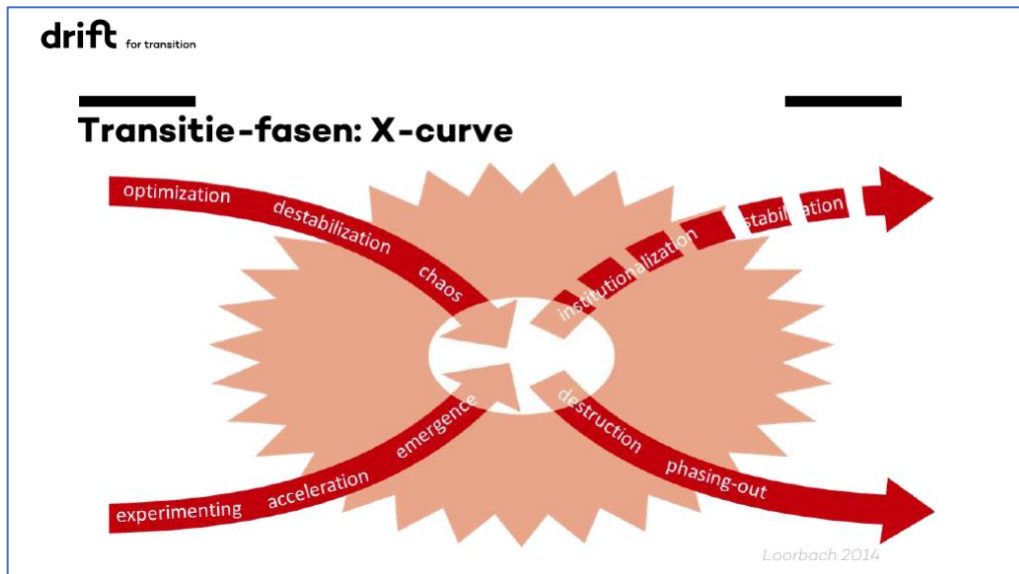
De sessie is goed bezet met 10 deelnemers uit diverse sectoren van de samenleving, gemeenten, onderwijs, bedrijfsleven, welzijnswerk, betaald of als vrijwilliger actief. Zij laten hun enthousiasme voor het thema blijken. Tessa waardeert dat en hoopt dat zij van het commentaar en de inbreng van de deelnemers aan de sessie kan leren, ook wat betreft de dilemma's waarmee zij zit.

Aan de hand van een reeks van powerpoints geeft Tessa een inleiding in de theorie, toepassing en de dilemma's van transitiewetenschap. De toepassing van transitie management laat zij zien aan de hand van het inmiddels afgeronde project MUSIC. Daarna bespreekt zij het project TOMORROW dat nog in ontwikkeling is en waar zij nu middenin zit. Die projecten richten zich op het probleem van duurzame ontwikkeling zoals naar voren gebracht in het symposium bij de inleidingen in de ochtend.

De transitietheorie richt zich volgens Tessa op persistente maatschappelijke problemen, gekenmerkt door zaken zoals complexiteit en dat het systeemproblemen zijn. Bij transitie gaat het om fundamentele verandering in structuur, cultuur en praktijken van een systeem om een meer duurzaam systeem te realiseren. Maar je kunt niet alles een transitie noemen.

Het gaat om radicale en structurele veranderingen die minimaal 1 a 2 generaties beslaan, spelen op systeemniveau (zoals bij een sector van de samenleving, een regio, stad of wijk) met een hoge mate van complexiteit en onzekerheid die op verschillende manieren met behulp van de complexiteitstheorie geanalyseerd kunnen worden.

Het verloop van de transitie licht zij daarbij toe aan de hand van de X-curve ontleend aan Loorbach (2014)¹.

Wat je daarin ziet zijn twee lagen. De bovenste laag als het regime, de onderste laag als de 'niche vector'. Zo'n transitie is niet lineair. Er ontstaan experimenten, maar het regime (de status quo) is nog altijd bezig met het optimaliseren van de oude situatie. Er komen nieuwe normen aan, maar het oude regime gaat toch nog even proberen om daarin niet mee te gaan. Denk aan het klimaatakkoord waarbij wij toch nog steeds bezig zijn met het subsidiëren van fossiele energie. In de niches ontstaat een acceleratie, het oude regime wordt gedestabiliseerd. Er zitten tegenstrijdigheden in die leiden naar chaos: denk aan de boeren, het Malieveld, et cetera. De kunst is om die chaos zo zachtjes mogelijk te laten zijn. Dat betekent transitie management. Je weet niet in welke richting het gaat. Maar je kunt misschien anticiperen op de dynamiek van de transitie. Tessa stelt dat je zo kunt proberen de transitie te versnellen: 'een vlinderslag in de juiste richting te stuwen'.

Een metafoor die ik (Cor van Dijkum) mooi vond aansluiten bij mijn verhaal in de ochtend over de chaostheorie², als voorfase van de complexiteitstheorie.

De dia over de X-curve leidt tot een aantal andere vragen, voorbeelden en discussies.

Bijvoorbeeld of je per se het oude regime moet destabiliseren en de daarmee gepaard gaande chaos nodig hebt om die niches uiteindelijk het nieuwe regime te laten worden. Kan het heersende regime zonder destabilisatie en chaos zichzelf niet hervormen? Als antwoord daarop kan je verwijzen naar Loorbach die op basis van historische casuïstiek stelt dat chaos onvermijdelijk is. Het gaat dan wel om de mate van chaos.

Doorgaand op dit discussiepunt komen de deelnemers aan de sessie met voorbeelden. Zoals de wijze waarop de overheid na de watersnoodramp waterwerken hebben aangelegd, in een gestuurd en gereguleerd proces van bovenaf. Kan je dat ook als transitie zien, zonder destabilisering en chaos?

¹ Loorbach, D. (2014). *To Transition! Governance Panarchy in the New Transformation*. Erasmus Universiteit Rotterdam. Zie ook: de Koning, J., Puerari, E., Mulder, I., & Loorbach, D. (2017, October). Ten types of emerging city makers. In *Proceedings of Relating Systems Thinking and Design (RSD6) 2017 Symposium* (pp. 1-11).

² Ook Loorbach verwijst in zijn proefschrift uit 2007 naar de chaostheorie en daaruit af te leiden begrippen als zelforganisatie. Een begrip dat Prigogine in zijn boek 'Order out of chaos' al in 1984 had ontwikkeld. In 1992 refereren auteurs in het boek 'Gamma Chaos: onzekerheid en orde in de menswetenschappen' (Aramith Uitgevers) van Dijkum & Tombe overigens al aan de chaostheorie en het begrip zelforganisatie.

Een ander voorbeeld van een gestuurd en gereguleerd proces is de aanleg van de Markerwadden. Een aanbesteding door de overheid via het Europese aanbestedingsnetwerk. Een sterk gereguleerd proces dat door een aannemer die het uiteindelijk aannam is doorgerekend. En toch ontstaan er dan nieuwe eilanden waar de natuur en de ecologie zich ontwikkelt op een manier die niet werd verwacht.

De vraag is ook wie er een transitie kan inzetten. Door de overheid is intussen een transitie ingezet in het zorgdomein zonder het werkveld te betrekken. Daar is nu een complete botsing gaande die helemaal uit de hand loopt. Hoe kan je dat in de transitietheorie plaatsen? Met haar beperkte kennis van het werkveld stelt Tessa dat zij die transitie zou 'framen' in een geschiedenis van neoliberalisering en privatisering. De overheid kan geen transitie inzetten. Het is een proces waarin je niet knoppen kan indrukken. Maar je kunt er wel naar handelen.

Tessa vraagt zich wel bij deze voorbeelden af of die passen bij de visie zoals die in de dia is afgebeeld. Voldoet het aan de daar omschreven eigenschappen van een transitie? Om terug te komen³ op de wijze waarop de auto-industrie reageert op de klimaatcrisis. Aan de ene kant gaat men door met het optimaliseren van brandstof gedreven auto's. Aan de andere kant Tesla, die volledig inzet op (wellicht te dure en zware) elektrische auto's. Het onderzoeksteam van Tessa ziet auto's niet per se als oplossing voor mobiliteit. Daar zie je juist andere niches opkomen. Mensen die fietssnelwegen willen aanleggen. Wij kunnen ons ook op een andere manier gaan verplaatsen. Dat kan overal aan de orde worden gesteld. Ook in het bedrijfsleven. Maar Tesla heeft bij voorbeeld niet een ander soort model voor mobiliteit en bezetting van de publieke ruimte.

Ook wellicht als antwoord op de voorafgaande discussie stelt Tessa dat transities niet gecontroleerd en gecommandeerd kunnen worden, maar wel getriggerd en versneld. Daarmee komt de activistische kant van haar onderzoeksteam naar voren. Met de visie en de gezichtspunten van de transitietheorie kan je situaties begrijpen maar het is ook interessant als je het kunt toepassen om veranderingen te implementeren. Dat is gedaan bij het programma MUSIC en proberen zij verder bij het programma TOMORROW. Als vorm van actieonderzoek: de manier waarop een onderzoeksteam met transitie management wetenschappelijke kennis en ervaringskennis bij elkaar brengt om mensen met wie het onderzoeksteam samenwerkt hun eigen onderzoeker te laten zijn terwijl zij bezig zijn met implementeren van acties.

Het gaat daarbij om verschillende rollen en de capaciteiten. Het gaat uiteindelijk om participatieve processen. Misschien is dan transitie management een misleidende titel. In ieder geval gaat het wel over complexiteit waaruit je lering moet trekken. Zoals dat de maatschappij niet maakbaar is, maatschappelijke verandering niet te plannen, effecten van ingrepen onzeker en moeilijk te voorspellen, kleine ingrepen een groot verschil kan maken, dat diversiteit en niches belangrijk zijn waarvan je kunt leren en waarmee je kunt experimenteren. Dat soort principes heeft het team van Tessa uit onderzoek gedestilleerd. Erkennen van complexiteit waarbij vele actoren betrokken zijn en dat je dan vooral moet gaan samenwerken met pioniers. Maar wie zijn dat?

Er komen op die vraag een aantal mooie voorbeelden van de deelnemers aan de sessie naar voren. Zoals het geval van iemand die een oplossing heeft bedacht voor het sluiten van basisscholen in Amsterdam Nieuw-West. Hij heeft een leerprogramma ontwikkeld en wil dat aan die scholen aanbieden, zodat die leerlingen les kunnen blijven krijgen. Kan de gemeente hem daarbij ondersteunen? Een echte pionier waar de gemeente graag ja op zegt.

---

³ Door een deelnemer van de sessie naar voren gebracht.

Of het voorbeeld van een initiatief in Leiden. Een burger kwam 6 jaar geleden met het idee om alle parken langs de Singel met elkaar te verbinden, zodat mensen daar kunnen wandelen, sporten en van alles doen. De gemeente Leiden heeft dat ondersteund, samen met een heleboel buurtbewoners. Zes jaar verder is het park bijna rond, er komen loopbruggen, er zijn mensen in de buurt bij betrokken die voor de tuintjes zorgen. De infrastructuur is aangelegd door de gemeente. Daar is dus een burger mee begonnen.

Tessa vindt dat het soort alternatieve ideeën die je wilt betrekken in je transitie management. Daarbij is iedereen die betrokken is bij het proces zelf onderzoeker⁴. Dat noem je reflexieve monitoring: dat stelt je in staat jouw handelen te bekijken en te veranderen. Gaat het om transitie management, dan is het belangrijk dat je een onderscheid maakt tussen diverse activiteiten. Strategisch: ontwikkelen van een visie voor een stad bij voorbeeld. Tactisch: wat je praktisch inzet, financieringsstromen en partnerschappen, bij voorbeeld met het organiseren van een festival. Operationeel: implementeren. En ten slotte: reflexieve monitoring. Dat kan je vertalen in een procesmethodologie zoals ontwikkeld in het project MUSIC. Daarbij werkte het onderzoeksteam aan 'decarboniseren' van vijf steden, onder andere van Gent. Het team dat daaraan werkte en pioniers daarbij betrokken heeft? in een transitie arena kwam uiteindelijk met hulp van systeemanalyse tot een aantal concrete projecten waarin experimenten werden gedaan samen met pioniers zoals leefstraten. Die werden tussen de 4 weken en 2 maanden afgesloten; een andere manier van inrichten van de publieke ruimte en gezondheid in de stad. Een groene duurzame omgeving zoals werd verbeeld in een foto van zo'n leefstraat.

Dat bleek een mooi voorbeeld dat aanleiding was voor vragen en discussie.

Zoals de vraag of een gemeente die projecten evalueert op hun effect. En in het algemeen: wat voor rol speelt meten en evalueren bij die experimenten? Dat leidt tot een discussie over de vraag wat de impact is van een experiment en hoe je dat kunt meten. Neem als voorbeeld uit Amsterdam: het project 'Thuis afgehaald'. Daar deden zij een impactmeting waarin werd nagegaan hoeveel zorgkosten er door werden bespaard omdat zo mensen thuis konden blijven wonen. Maar de impact van 'Thuis afgehaald' kan ook heel anders zijn. Zoals dat het gaat over sociale cohesie in de stad en hoe wij op zoek zijn om elkaar te vinden. En om je goed te voelen in een groep. De vraag is dan nog wel of dat meetbaar is.

Een deelnemer aan de sessie wil daar toch wat optimistisch over zijn. Je zou moeten proberen om het meetbaar te maken. Naar analogie van het omgaan met producten. Daarbij niet blindstaren op geld wat er in- en uitgaat, maar ook letten op meetbare effecten op het milieu.

Tessa vindt dat prima maar wil daar de kanttekening bij maken dat je experimenten ook vooral kwalitatief moet evalueren. Je wil ook diversiteit faciliteren. Niet vanaf het begin zeggen je helemaal te richten op waterstof. Er zijn andere innovaties die ook belangrijk zijn. Wij staren ons niet blind op de impact, maar richten ons vooral op diversiteit en het innovatiepotentieel in de stad. Dat is belangrijk bij het project TOMORROW waar zij nu bij betrokken is.

Door ambtenaren te leren inwoners en andere belanghebbenden erbij te betrekken probeert het team van TOMORROW meer leefbare steden met minder uitstoot te realiseren. Het betreft 6 Europese steden: Brasov in Roemenie, Brest in Frankrijk, Dublin in Ierland, Mouscron in België, Niš in Servië, Valencia in Spanje. Haar observatie is nu dat die steden en partijen zich een beetje bewegen buiten de kaders die wij eerder hadden ontwikkeld bij MUSIC. Wij moeten op andere zaken gaan sturen. Daarmee kom Tessa op drie dilemma's waarmee zij zit. Dilemma 1 gaat over de mate van

---

⁴ Een idee dat mij (Cor van Dijkum) als andragoloog en actieonderzoeker nogal aanspreekt.

inclusiviteit. Dilemma 2 over het risico van depolitisering. Dilemma 3 over de integratie van uitkomsten in de lokale context. Bij dilemma 1 gaat het dus om de mate van inclusiviteit. Hoe organiseer je bij voorbeeld participatie?

Dat is een aanleiding tot vragen, opmerkingen en discussie vanuit de deelnemers aan de sessie. Bijvoorbeeld de vraag hoe de gemeente terechtkomt bij de bewoners. Als je als pionier bezig bent: hoe kan ik geholpen worden in onze beweging van onderop? Neem de energietransitie waarmee wij nu bezig zijn in Amsterdam. Er wordt door de gemeente aan gewerkt. Maar wij weten niet of wij daarin serieus worden genomen. Ik doe veel ondersteunend werk als duvelstoejager voor een energielcommissie (met allerlei mensen op persoonlijke titel), maar wordt voorlopig voor een heel beperkt deel betaald.

Dat wordt herkend door een deelnemer uit Utrecht. Daar is een heleboel werk verzet door burgers dat voor de gemeente nuttig bleek. Het is als een eigen project opgepakt met als doel 16 windmolens. Voor een deel stond er wel iets financieels tegenover, maar niet in verhouding tot het werk dat was verricht en wat je er een zpp'er voor zou moeten betalen.

Iemand anders geeft als voorbeeld een energietoöperatie voor zonnepanelen. Daar zitten drie mensen in het bestuur die allemaal op een andere manier in hun brood moeten voorzien. Of anderszins heel druk zijn en weinig tijd hebben. Dus het is heel moeilijk om die energietoöperatie te laten functioneren. Dat soort voorbeelden heb je heel veel bij de energietransitie. Allemaal goedwillende mensen die als vrijwilliger heel erg hun best doen om de zaak goed te laten draaien. Maar het is beperkt en eindig.

Tessa erkent dat burgerinitiatieven behoeften hebben die momenteel niet door de gemeente worden vervuld. Waar wij mee bezig zijn is de overheid dat te laten zien en te zorgen dat zij het wel gaan doen. Het uitbreiden van het repertoire van activiteiten is dan één van de prioriteiten. Voor zij bij DRIFT werkte had zij 'Amsterdammers: Maak je Stad!' gerund. Vanuit de gemeente waar wij met 40 burgerinitiatieven een programma opzetten om de gemeente te laten leren van burgerinitiatieven. En daar zijn verschillende succesvolle doorbraken gerealiseerd in de manier waarop beleid werd gemaakt. Financiering werd verdeeld, gemonitord en er werd van geleerd. En dan ging het niet alleen om geld, maar ook om mensen die daadwerkelijk geïnteresseerd zijn en waarbij samenwerking belangrijk was. Dat zijn in principe de 'leverage points' bij TOMORROW.

Maar red je het alleen met pioniers? Als er nog geen initiatieven zijn dan kom je er niet. Zijn er wel initiatieven die 'al voet aan de grond hebben', dan moet het anders. Daar is het onderzoeksteam nu verschillende paden voor aan het ontwerpen. Van werken met koplopers naar een ander meer open proces, met andere doeleinden. Het doel is dan niet meer een experiment op te zetten, maar die experimenten op te schalen. Institutionaliseren van andere financiering van burgerinitiatieven, andere samenwerkingen. Dan moet je een soort participatieproces organiseren, waarin je andere rollen moet benoemen en diversiteit moet organiseren. Dat is een belangrijk vraagstuk, want je wilt wel ambitieuze doelen realiseren. Dat is iets waar zij hoopt later een voorstel voor te doen.

Dat inspireert de deelnemers aan de sessie om met opmerkingen, voorbeelden en vragen te komen. Zoals dat het gaat om het faciliteren van het leiderschap van de koplopersgroep. Heel veel mensen zijn blij dat koplopers zich bezighouden met bepaalde ingewikkelde vraagstukken en hun best doen om daar goede oplossingen voor te zoeken. Heel veel mensen zijn bereid om dat serieus te nemen en zich daarin mee te laten nemen.

Er wordt een concreet voorbeeld gegeven uit de Leidse praktijk. Er is een groep van mensen met huiskamergesprekken begonnen. Zij hebben ons gevraagd om die gesprekken te leiden.

Nu zijn wij bezig met hele grote wijken, de MORS in Leiden en daar hebben wij al iets van 10 huiskamergesprekken gevoerd waar een stuk of 10 mensen op afkomen. Wij hebben geen mening en zijn alleen gespreksleider. Dat lijkt goed te werken, mensen voelen zich gehoord en krijgen informatie over wat er gaande is. Iemand van de gemeente zit er bij. Met een hele grote map met een plattegrond van die wijk, wat er al gebeurt nu, wat de vraagstukken zijn (die hebben zij al eerder opgehaald op een andere manier), daarover kunnen zij in gesprek gaan. Daar komen allemaal ideeën uit, die neemt de gemeente mee in een rapport.

Er komt iemand met het voorbeeld van een mobiele woonkamer in Den Bosch. Om steeds op verschillende plekken in de stad gesprekken te organiseren. Om op een indirecte en vooral leuke manier mensen met elkaar in contact te brengen en om het uiteindelijk ook te hebben over maatschappelijke belangrijke thema's, zoals duurzaamheid. Het project is overigens nog in de oriëntatiefase. Er wordt nog niet voor betaald.

Dat brengt Tessa op dilemma 2. Het belang van de inbedding in de politiek. Of - anders gesteld - het risico van depolitisering. De eerste fase was een beetje losgezongen van de politiek. Een vooruitgangsfase waarmee bijna niemand het oneens kan zijn. De vraag is dan in hoeverre je de politieke complexiteit echt meeneemt in het proces. Er is dan behoefte aan een politieke koers. Er zijn namelijk ook mensen die niet vooruit willen lopen. Daarom hebben wij als voorwaarde opgenomen dat de roadmap moet worden geaccrediteerd door de gemeente. Waarmee wij ons wel iets op de hals hebben gehaald. Maar anders blijft het te marginaal. Maar daarmee kan je ook het project de das om doen als het tegenzit.

Dat wordt herkend door iemand van de gemeente Amsterdam. Ik ervaar veel weerstand op dat soort processen. Maar het is zo weer benoemd, het heeft aandacht gekregen. En als wij dat met zijn allen blijven doen, dan 'keert' er ook wel iets na verloop van tijd.

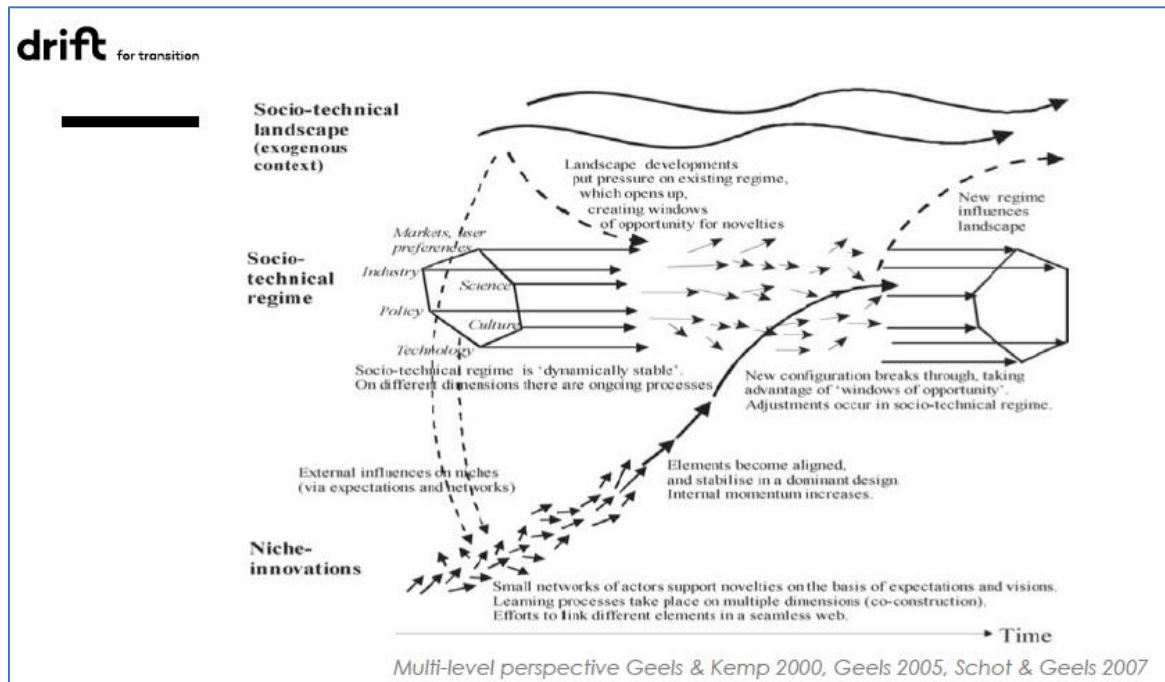
Dat brengt Tessa op dilemma 3.

Hoe accommoderen je de verschillende dynamieken en motivaties per stad om mee te doen? Wij opereren daar als actieonderzoekers in een proces. Ik ben nu bezig met een paper daarover. Ik ga onderzoeken hoe al die steden ons voorstel gaan aanpassen aan de eigen context en hoe zij dat interpreteren. Dat is een vraag waarmee wij bezig zijn. En wij zijn niet de enigen die bezig zijn met de transitie. Er zijn allerlei projecten en initiatieven. Fantastisch, maar je moet met zijn allen op een gegeven moment die golf van verandering realiseren. Hoe 'haak je aan bij elkaar' en ga je niet verkokeren?

Dat brengt een deelnemer tot een kernachtige opmerking:

Voor mij zit de kern in de stedelijke omgeving. Ik herken het laatste dilemma in mijn eigen context. Er zijn zoveel initiatieven lokaal. Dat zijn die pijltjes die in één van jouw eerste dia's waren te zien. Die zijn allemaal nodig. En dan ontstaan er een aantal stromen die dan in de reguliere orde terechtkomen. Hoe doe je dat nu? Hoe integreer je al die individuele initiatieven?

Kan je daar management op zetten. Of is dat de chaos. Of een zelforganiserend systeem. Als het maar rendabel en 'feasible' is. En in het reguliere systeem kan terecht komen.

Ik (Cor van Dijkum) vond dat een interessante afsluiting van een mooi bijeenkomst.

Hoe kan je al die initiatieven binden en zorgen dat de transitie van het ene regime naar het andere regime wordt gerealiseerd? Een transitie kan je niet alleen van onderop door burgers realiseren. Het moet in een wisselwerking plaatsvinden tussen burgers en overheid. Hoe breng je dat in een soort synergie tot stand?

VERSLAG GROEP 4 VERDUURZAMEN VAN DE LANDBOUW: HET PERSPECTIEF NAAR CIRCULAIRE LANDBOUW

Algemeen

Dr. ir. Meino Smit is aan de Universiteit van Wageningen gepromoveerd op het onderwerp 'De duurzaamheid van de Nederlandse landbouw, 1950-2015-2040'.

In dit proefschrift is een beeld weergegeven van de ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw in de periode 1950 t/m 2015. Vervolgens is aangegeven aan welke randvoorwaarden de landbouw in de toekomst moet gaan voldoen.

Op basis van beide voorgaande punten is een scenario voor de landbouw in 2040 geschetst.

De duurzaamheid van de Nederlandse landbouw is in de periode 1950 t/m 2015 sterk afgenomen. Dit als gevolg van een toename van het gebruik van energie en grondstoffen, een toename van het landgebruik en een afname van de hoeveelheid arbeid. Verder zijn de opbrengsten en de arbeidsproductiviteit veel minder gestegen dan tot nu toe werd aangenomen. De hoeveelheid gebruikte hulpmiddelen (input) is veel sneller toegenomen dan de opbrengsten (output). De verhouding tussen output en input is daardoor in 2015 ongunstiger dan in 1950. Dit heeft hoge maatschappelijke kosten veroorzaakt (bijvoorbeeld aantasting landschap, milieuvervuiling, afname biodiversiteit). Verder staan de middelen die in de periode 1950 t/m 2015 zijn ingezet om de productie te verhogen niet in een redelijke verhouding tot de gerealiseerde opbrengstverhogingen. Voor de toekomst moeten de maatschappelijke kosten dalen en moeten de emissies in CO₂-equivalenten op basis van het Akkoord van Parijs worden gereduceerd met 90% ten opzichte van 1990. Dat betekent voor de landbouw een reductie van 39 miljoen ton CO₂-equivalenten in plaats van 3,5 miljoen ton voor 2030 zoals nu door de regering wordt voorgesteld. De landbouw moet omschakelen naar een lage-input kringlooplandbouw.

Voor het jaar 2040 is een schets gegeven van een duurzaam landbouwsysteem, dat kan voldoen aan de eisen die op basis van het akkoord van Parijs worden gesteld, voldoende voedselzekerheid biedt en een aanzienlijke vermindering geeft van de door de landbouw veroorzaakte maatschappelijke kosten. Ook kunnen bodemvruchtbaarheid en voedselkwaliteit hiermee worden verbeterd.

De Duurzaamheid in de landbouw is in dit verband gebaseerd op energiegebruik, landgebruik en arbeid, zowel in directe als indirecte zin.

Het indirecte energiegebruik betreft de energie die nodig is voor bijvoorbeeld mijnbouw (grondstoffenwinning), de fabricage van landbouw, het bouwen van schuren en stallen, etc. Het indirecte landgebruik is de ruimte nodig voor fabrieken, havens, wegen, landbouwgrond in het buitenland om veevoer te verbouwen, e.d. De indirecte arbeid is de arbeid die nodig is om alle hulpmiddelen die de landbouw gebruikt te produceren.

In de periode 1950 - 2015 is arbeid vervangen door kapitaal/machines. De voedselkwaliteit is achteruitgegaan. Ter compensatie daarvoor zijn er nu voedingssupplementen, die ook weer gemaakt moeten worden.

Olie is een ideale energiegrondstof. Zon en wind leveren veel minder energie. Energie zal dus gereduceerd moeten worden. Kernenergie is geen oplossing. De winning en opslag van uranium en het bouwen van de gebouwen zijn kostbaar, belasten het milieu en er komt ook veel CO₂ bij vrij.

Huisdieren

Katten brengen ziekten over en tasten het ecosysteem aan door het wegvangen van vogels. Er zijn veel bijtincidenten met honden. Bij beiden komen ook grote hoeveelheden mest vrij. Het kost bovendien erg veel landbouwgrond om al dit diervoer te verbouwen. Verder leven deze dieren vaak in zeer onnatuurlijke omstandigheden.

Hoeveel landbouw is er per persoon nodig.

Per persoon is 2000 tot 3000m² landbouwgrond nodig. In 2015 was in Nederland 1090 m² per persoon beschikbaar. Voor een duurzame landbouw moet de veestapel moet ongeveer 80% worden ingekrompen.

Factoren die belemmeringen vormen voor de nieuwe inzichten zijn:

- Natuurorganisatie houden veranderingen tegen. De landbouwgrond zou voor meer ecologisch evenwicht door houtwallen e.d. omringd moeten worden;
- Politiek neemt geen beslissingen. Nu vindt alleen symptoombestrijding plaats en worden deeloplossingen voorgesteld, terwijl een systeemverandering noodzakelijk is.

Dit betekent voor de landbouw in 2040 o.a.:

- Voedselproductie voor de eigen bevolking/zo weinig mogelijk export en import;
- Geen verwarmde kassen en geen intensieve veehouderij;
- Hergebruik van alle reststromen van organisch materiaal;
- Geen/heel weinig gebruik van fossiele brandstoffen;
- Kapitaal vervangen door arbeid: 470.000 extra arbeidsplaatsen in de landbouw.

De volgende veranderepunten/randvoorwaarden zullen voor 2040 doorgevoerd moeten worden om de klimaatdoelen te halen:

- Het huidige systeem van afvalwaterzuivering en riolering vervangen door moderne en decentrale sanitatiesystemen (zoals bijvoorbeeld in Sneek);
- alle landbouwgronden behouden;
- geen huisdieren;
- belasting op arbeid lager en op energie en grondstoffen hoger;
- elektronica selectief toepassen;
- doorberekenen maatschappelijke kosten aan de veroorzaker;
- landelijk gebied herinrichten;
- flankerend beleid: consistent en langdurig.

De onderzoeksgroep ervaart de aanbeveling 'geen huisdieren' als het meest verrassend.

Vragen van Gerrit en antwoorden van Meino teruggehaald//geïnterpreteerd door Gerrit (o.a. met behulp van teksten van websites).

Gerrit: Wat was het doel van het onderzoek/is het doel van het project?

Meino: Een model ontwikkelen dat het mogelijk maakt duurzaam te produceren. Het produceren van goederen en diensten met zo weinig mogelijk energie, grondstoffen en landgebruik, en het veroorzaken van zo weinig mogelijk negatieve effecten op de omgeving. Met de nieuwe kennis uit het onderzoek de kringlooplandbouw versterken.

Gerrit: Wat is het verloop van het onderzoek/project?

Meino: eerst is een beeld gegeven van de ontwikkeling in de Nederlandse landbouw in de periode 1950 t/m 2015. Vervolgens is aangegeven aan welke randvoorwaarden de landbouw in de toekomst moet gaan voldoen. De betekenis van het onderzoek is dat zichtbaar wordt wat een omschakeling naar een duurzame kringlooplandbouw betekent.

De tegenstelling die in de landbouw bestaat het aan de ene kant 'het bij het oude houden' en het zoeken naar mogelijkheden van verduurzamen geeft aan dat er binnen de landbouw verschillend over wordt gedacht. Het onderzoek is hierdoor niet beperkt maar het verspreiden van de resultaten van het onderzoek wordt niet (krachtig) ter hand genomen.

Gerrit: Welke factoren en welke actoren speelden en spelen een rol? (op micro-, meso-, en/of macrogebied)

Meino: boerenorganisaties verzetten zich tegen de omslag naar kringlooplandbouw en zij hebben grote invloed op de politiek en de overheid.

Gerrit: Welke aspecten spelen op welke manier in het onderzoek/project een rol?

Bijvoorbeeld ecologische, politieke-economische en sociaal culturele?

Meino: Ecologie heeft (nog) geen dominante rol bij de meeste boerenorganisaties. Politiek-economisch staan de boeren(organisaties) veraf van het beleid naar verduurzamen, omdat ze bang zijn voor een eventuele krimp die volgens hen een inkomensverlaging zou kunnen betekenen. Sociaal cultureel zijn boeren(organisaties) nog geïnvolveerd met de ideologie van groei.

Gerrit: Is er sprake van een meer-actoren benadering van onderop?

Meino: is niet bij mij bekend. Mogelijk op zeer beperkte schaal. Verduurzaming zal door de consumenten moeten worden afgedwongen. Dus richt je om de verduurzaming te stimuleren op die consumenten/op het consumentengedrag.

Gerrit: Hoe wordt er omgegaan met de verschillende uitgangspunten en waarden van de verschillende actoren?

Meino: Kringlooplandbouw wordt door de boeren gezien als onhaalbaar en als een aanslag op hun inkomen en op hun identiteit als vakman, goede verzorger van dieren en bezorger van het voedsel voor de burgers.

Gerrit: Was het onderzoek / is het project gericht op conditieverbetering (materieel en economisch-politiek), op competentieversterking en leren tot verduurzamen of op allebei?

Meino: Ja, op allebei.

Gerrit Kappert, verslag

VERSLAG GROEP 5 VERDUURZAMEN VAN BANKIEREN: ABN-AMRO

Inleiders drs. Masha Bril en drs. Mieke Pels. Sessie voorzitter Wilfred Diekmann.

Verslag: Jan Sanne Mulder.

Behalve de vier genoemde aanwezigen zijn er 5 deelnemers. We spreken af te tutoyeren en elkaar bij de voornaam te noemen.

Inleiding.

De inleiders zijn in dienst van de ABNAMRO. Masha Bril als pensioen- en duurzaamheidsexpert bij het Kenniscentrum van de bank. En Mieke Pels als adviseur Medische en Vrije Beroepen. Masha maakt binnenkort de overstap naar de afdeling kredieten om de financiering van duurzame projecten te stimuleren.

De inleiders ontwikkelen ideeën over het duurzaam maken van de financiële sector. Die ideeën hebben betrekking op bevorderen van duurzame initiatieven en energie transitie via fiscale regelingen en financieringen en alternatieve businessmodellen.

Een voorbeeld van een alternatief businessmodel is het principe van pay per use. De klant koopt geen product maar een dienst. Koopt geen auto maar autoritten. De klant koopt geen wasmachine maar wasbeurten. Hiermee verschuift het financiële belang. De producent heeft dan een groot belang bij duurzame producten. Dat wil zeggen bij een langere levensduur, hergebruik, en waarde terugwinning. Sommige producten zijn gemakkelijk circulair in te zetten dan meer complexe andere.

De vraag voor de financiële sector is hoe het gebruik van die alternatieve businessmodellen te stimuleren en haar financiering erop in te richten. Dat is een groot vraagstuk. Er zijn allerlei zaken die verder moeten worden doordacht. Belangrijk is een cultuuromslag. Klanten houden van 'nieuw' en er zou een verschuiving moeten plaats vinden van 'nieuw' naar 'samen maken'. En er zijn allerlei financiële vragen zoals bijvoorbeeld hoe om te gaan met de kredietwaardigheid van consumenten, hoe de eventuele en onverhoopte restwaarde van het product te bepalen, hoe om te gaan met een veel langere financiële relatie met de consument, hoe om te gaan met tussentijdse innovaties die de dienst sterk verouderd maakt? Enzovoort.

Een van de duurzaamheidsactiviteiten van de ABNAMRO is een terugkerend Impact-report. In dat rapport beoordeelt de bank de impact van de door hen gefinancierde activiteiten op het klimaat. Duurzaamheid wordt breed geïnterpreteerd. Het rapport gaat ook de sociale impact (mensenhandel of kinderarbeid enz) na.

Verder is de bank een grote speler in de vastgoedsector en stimuleert bouwers, projectontwikkelaars en huiseigenaren tot verduurzaming van huizen en gebouwen. De bank wil voorbeeld zijn. Het hoofdkantoor aan de zuid-as in Amsterdam is energie neutraal. En er is een nieuw gebouw bij dat hoofdkantoor neergezet dat volledig circulair is. Het gebouw heet Circl. Circulair wil zeggen dat het gebouw volledig kan worden hergebruikt en klimaat neutraal is. Er is een volledig materialen paspoort. Bij sloop hoeft niets te worden weggegooid. Al het overbodige is uit het gebouw weggelaten, gesymboliseerd in het weglaten van de 'e' van circle. Het gebouw heette eerst 'The square'. Het gebouw was al als duurzaam ontworpen maar bij de begeleiders van de bouw vanuit de bank groeide de onvrede over de mate van duurzaamheid tijdens de bouw.

Er ontstonden spanningen tussen de betrokkenen en de bouw is tussentijds stopgezet. Daarna is het gebouw geheel recyclebaar en klimaat neutraal gemaakt. De inleiders: *“We zien een gebouw niet als een potentieel slooppand maar als een oogstpand.”*. Circl is gratis toegankelijk en er zijn wekelijks rondleidingen.

Circl is een eventplatform voor duurzame initiatieven. Uit de website van het gebouw:

We geloven in de nieuwe, circulaire economie en bovenal dat we dit alleen gezamenlijk kunnen realiseren. Circl is ontworpen om spontane ontmoetingen mogelijk te maken. Het is een ontmoetingsplaats voor start-ups en onderwijsinstellingen, voor buurtbewoners en gevestigde ondernemingen, voor overheden en burgers, voor ngo's en instellingen.

Circl is ook de nieuwe hotspot op de Zuidas, met een restaurant en een rooftopbar. Je kunt bij Circl terecht om te werken, te borrelen en dineren, andere mensen te ontmoeten of een lezing bij te wonen. Circl is vrij toegankelijk – omdat iedereen het verschil kan maken. Connectivity is de sleutel, hiermee begint alles van waarde. Circl denkt breed, inclusief en vooruit. Dus niet óf-óf, maar én-én. Nieuwe verbindingen, nieuwe oplossingen, nieuwe waarden. Veranderen is morgen borgen door vandaag te bewegen. Wij zijn onderweg. We have a dream! Wij zijn Circl. Wie ben jij?

De inleiders laten een kort filmpje zien waarin het gebouw wordt gepresenteerd als onderdeel van een beweging; de circl movement. *“From a circular building to a circular lifestyle.”*.

De inleiders benadrukken dat de casus die wordt gepresenteerd beslist niet representatief is voor de bancaire sector. Het belastingstelsel is nog niet ingericht om duurzaamheid fiscaal te ondersteunen. Als voorbeeld wordt genoemd dat bij hergebruik het materiaal dubbel wordt belast via de btw. Bij de ABN Amro zijn er zijn positieve ontwikkelingen zoals aandacht voor financieringen van duurzame projecten zoals aanschaf van zonnepanelen. En projecten zoals het Circl gebouw en de impact rapportage. Maar ook bij deze bank is er onder de medewerkers en klanten van de bank over de hele linie nog weinig gerichtheid op duurzaamheid. De inleiders geven in de bank trainingen en workshops en ondervinden een zeer wisselende belangstelling voor en respons op deze activiteiten. En de impactrapportage leidt wel tot aanbevelingen maar nog niet tot veel maatregelen.

De inleiders besluiten met het aan de aanwezigen voorleggen van een discussievraag. Hoe kun je zo'n grote verandering in de richting van een meer duurzame samenleving bevorderen? Doe je dat door te inspireren en te motiveren? Of doe je dat door regels en richtlijnen?

Discussie

Vraag: Hoe verklaar je dat bij jullie gebouw die ontwikkeling plaats vond van eerst een redelijk duurzaam gebouw naar een radicaal duurzaam gebouw?

Antwoord: De aanwezigheid van sleutelfiguren met aanzien die zich door de duurzaamheidszaak inzetten, waaronder de architect, personen door de organisatie heen en niet in de laatste plaats een bevlogen topmanager.

Vraag: Deze sleutelfiguren binnen de bank zullen niet alleen uit ideële overtuiging handelen maar ook – en misschien vooral – een financieel belang zien. Wat is dat belang?

Antwoord: De betrokkenen handelen wel degelijk ook vanuit een ideële overtuiging. Maatschappelijk verantwoord willen ondernemen en een voortrekker willen zijn in de klimaat discussie. Maar er is inderdaad ook een financieel belang. De ABN Amro is een grote speler in de vastgoedsector en in de nabije toekomst moeten alle gebouwen minimaal een milieucertificaat hebben op c- niveau. Gebouwen met een lager certificaat verliezen aan waarde. Omdat de bank een groot financieel belang heeft in een deel van de vastgoedsector, is het in haar belang dat dat deel op dat c-niveau zit. Het is dus nodig om bouwers de kant op te krijgen van het milieuvriendelijk bouwen. Onder andere door zelf het goede voorbeeld te geven en te laten zien wat er allemaal kan.

Vraag: Waarschijnlijk had deze ontwikkeling in de bank niet ook in 2008 kunnen plaatsvinden? Hoe kan het dat deze ontwikkeling nu wel kans van slagen had?

Antwoord: Samenstel van factoren: Veranderende wetgeving en sociaal klimaat, waaronder internationale opinion leaders die zich uitspreken. Zoals bijvoorbeeld Al Gore met zijn film An Inconvenient Truth.

Vraag: Om deze verandering succesvol te laten zijn moet je draagvlak scheppen, maar hoe kan dat het beste? Zeker in deze tijd van populisme en van agressieve en luidruchtige klimaatontkenners.

Antwoord: Daar is veel over te zeggen. Gemakkelijke antwoorden zijn er niet, maar in ieder geval lijkt het verstandig om je 1) vooral te richten op 'early adopters' in plaats van op mensen die een achterhoede gevecht voeren en 2) in de communicatie geen 'tell-sell' aanpak te kiezen maar dialoog.

De inleiders zeggen voor de vraag te staan hoe de medewerkers en klanten van de bank te bewegen de missie van de bank – bij te dragen aan een circulaire economie – uit te dragen. Dat is ook een kwestie van experimenteren en ervaring op doen. De inleiders geven het voorbeeld van het belastingvoordeel op de aanschaf van zonnepanelen. Dat voordeel werkte maar beperkt. Terwijl een aanbod om verhuizers en schoonmakers te vergoeden wél hielp.

Vraag aan de inleiders: Krijgen jullie steun bij jullie interne presentaties van het middenmanagement?

Antwoord: Dat varieert nog te veel. En soms trekken de presentaties veel medewerkers en soms weinig. De aantrekkingskracht van het ecologisch denken wisselt nog sterk.

Vraag: Hoe staat de bank tegenover minder winst en meer duurzaamheid?

Antwoord: Dat is een belangrijk punt. De bank zoekt naar een goede balans tussen winst op korte termijn en waarde creatie op lange termijn. Het al genoemde impact report speelt in het zoeken naar die balans een belangrijke rol. Zo financiert de ANB Amro onder andere Shell. De bank heeft de plicht met Shell over duurzaamheid het gesprek aan te gaan. Ander voorbeeld is investeringen doen in windmolenparken. Maar zoals gezegd is het effect van de impactrapportage nog klein.

Vraag (als reactie op de opmerking over het gesprek met Shell): De bank zou ook kunnen overwegen om alleen de eigen zaken duurzaam te regelen en andere sectoren hun eigen ding te laten doen?

Antwoord: Nee, de bank is sterk verweven in verschillende maatschappelijke sectoren. En moet dus ook over andere sectoren nadenken en met partners in die sectoren samenwerken.

Het gesprek gaat dan naar de discussievraag van de inleiders: Inspireren en motiveren versus stellen van richtlijnen en regels?

De aanwezigen vinden de tegenstelling in de discussievraag te sterk. Het gaat om zaken die allebei moeten plaatsvinden en elkaar moeten versterken. Er zijn hiervoor al verschillende elementen van een veranderingsaanpak genoemd. Nog aan de orde komen drie zaken.

1. Een mogelijk bezwaar aan de termen 'motiveren en inspireren' kan zijn dat die activiteiten kunnen worden gelezen als 'eenrichtingsverkeer'. Het is de motiverende actor die een te motiveren actor moet inspireren. De motiverende actor weet blijkbaar wat nodig is voor diegene die gemotiveerd moet worden. Dat eenrichtingsverkeer ondermijnt het motiveringsproces. Mensen willen wel veranderen maar niet veranderd worden. Beter is 'humble inquiry' (een aanpak van Edgar Schein). Kies een open, niet-oordelende, nieuwsgierige opstelling in het gesprek met een ander.
2. Belangrijk is netwerkvorming. De inleiders wijzen erop dat in de bank een netwerk aan het ontstaan is van medewerkers die in wisselende intensiteit en samenstelling met elkaar in contact staan over ecologische kwesties en elkaar daarin voeden.
3. Belangrijk is om oog te hebben voor en aan te sluiten bij cruciale ontwikkelingen. Genoemd worden de 21st century skills waar vooral de jongere generatie mee opgroeit en allerlei kleinere initiatieven van onderop. Voor wat dat laatste betreft worden voorbeelden van duurzame wijkverbetering genoemd.

VERSLAG VAN DE ONDERZOEKSGROEP ‘VERDUURZAMEN EN ONDERWIJS’ – DUURZAME ONTWIKKELING ALS INTEGRALE AANPAK IN HET ONDERWIJS. SPREKER: MARTIN DE WOLF ⁵

Klik [hier](#) voor de begeleidende powerpoint

KENNISMAKING, ACHTERGROND EN EXPERTISE VAN DE AANWEZIGEN IN DE GROEP

- **Chris Maas Geesteranus:** aangesloten bij VVM-netwerk voor milieuprofessionals, netwerk NME en Leren voor Morgen. Onlangs schreef hij samen met André de Hamer (duurzame pabo) een [recensie](#) over het boek van Martin de Wolf c.s.
- **Ton Notten:** krimp regionale problemen; zojuist verschenen zijn boek: Kanttekeningen... bij opvoeding, onderwijs, beleid, werk in uitvoering.
- **Rudy Vandamme:** zelfstandig onderzoeker, attitudes en methodiekontwikkelaar ‘ontwikkelingsgerichte benadering’ en leraar, houdt zich bezig met het thema identiteit van leraren vanuit het perspectief van de scholen. Publicatie: Ontwikkelingsgericht coachen. Introductie⁶.
- **Bert Vendrik:** Kinder- en jeugdpsycholoog; met aandacht voor de betekenis van duurzaamheid voor het werk in de ggz met cliënten.
- **Ivo de Vries:** Hogeschool Leiden, werkzaam bij het lectoraat duurzaam actief burgerschap. Cursus professionaliseren: wat motiveert mensen om in het sociaal domein te werken.
- **Ellen Dingemans:** HAN, houdt zich bezig met de energietransitie in de wijk, Nijmegen – West, samen met verschillende studenten van de Radboud Universiteit en de HAN; ontwikkelt een onderwijsmodule.
- **Thijs Buddingh’:** LOI, programmamanager; is bezig met het ontwikkelen van een module voor duurzaamheid.
- **Deborah Pelders:** coördinator KlasseStudent: ontwikkeling innovatief lesmateriaal voor primair en voortgezet onderwijs, uitgevoerd door universitaire studenten. Achtergrond TU Eindhoven, Industrial Design; tweedegraads natuurkunde met een deel systematic change; science education & communication.
- **Margreeth Broens** (verslag): andragoloog advies en onderzoek sociaal domein, met als specialisatie volwasseneneducatie, NME-duurzame ontwikkeling, bewonersparticipatie in de buurt en buurthuizen & sociale samenhang.
- **Dinie Goezinne** (voorzitter): bestuur Kring andragologie; lid voorbereidingsgroep van deze conferentie; voormalig hoofd afdeling vormings- en ontwikkelingswerk bij het ministerie van WVC, voorloper van VWS; lid Adviesraad Sociaal Domein gemeente Purmerend.

Martin de Wolf werkt sinds 2004/2005 bij Fontys, Tilburg. In eerste instantie was hij lerarenopleider. Hij is ontwikkelingsgeograaf, in het bijzonder gespecialiseerd in de geografie van Marokko; was aardrijkskundeleraar en docent aardrijkskunde Fontys. Werkt tegenwoordig één dag per week als docent bij de masteropleiding Leren en Innoveren (MLI) en is daarnaast strategisch consultant binnen de hogeschool. Hij schreef samen met Eefje Smit en Peter Hurkxkens ‘Lesgeven over duurzame ontwikkeling – didactische handreiking’, waarvan najaar 2018 een rigoureuze gewijzigde editie verscheen. De auteurs overwogen zelfs om de titel te veranderen maar hebben dat toch nagelaten. De inhoud is voor 60 procent totaal anders dan de eerste editie (2011).

---

⁵ De afbeeldingen zijn afkomstig uit de presentatie van Martin de Wolf.

⁶ Vandamme, R. (2016). Ontwikkelingsgericht coachen. Introductie. Gent: CoachingBooks.net; 2^e dr.

De nieuwe editie van het boek vormt context voor de presentatie hier, in dit gezelschap, met als vraag: Welke factoren en actoren zijn van invloed op inbedding van duurzame ontwikkeling in het Nederlandse onderwijs?

Martin neemt ons daarbij mee in ontwikkelingen waar hij zelf onderdeel van is en die hij zelf actief mee vorm geeft op het gebied 'verduurzamen van het onderwijs', lesgeven over duurzame ontwikkeling, vertelt hoe het er nu voor staat en wil graag dat we met hem meedenken over de veranderopdracht op dit gebied.

KORTE INTRODUCTIE CASUS

Introductie van MEES (Masterspecialisatie Educational Entrepreneurship & Sustainability), een duurzame masteropleiding bij Fontys Hogescholen. Voor de ontwikkeling van deze nieuwe masteropleiding was groen licht bij Fontys. De term entrepreneurship was een bewuste keuze, anders dan docent. Een ondernemende rol vanuit de visie dat de wereld niet in schoolvakken maar vanuit integraal perspectief moet worden benaderd. Een master of education over mensen en middelen. Duurzame ontwikkeling (sustainability) had daarbij het inhoudelijke referentiekader moeten vormen, waarbij studenten aan de masteropleiding leren om vanuit een vakoverstijgend perspectief naar maatschappelijke vraagstukken te kijken. Echter na drie maanden strandde het schip.

ONDERWIJS OP HET GEBIED VAN DUURZAME ONTWIKKELING

De vraag bij 'duurzaam onderwijs' is onder andere of het gaat om onderwijs 'voor' of 'over duurzame ontwikkeling. De Wolf et al. hanteren de volgende omschrijving: 'een vorm van onderwijs waarbij leerlingen zich bewust zijn van de wijze waarop zij op verschillende manieren betrokken zijn bij diverse soorten vraagstukken en vanuit het perspectief van duurzame ontwikkeling mogelijke oplossingen kunnen beoordelen' In: Lesgeven over duurzame ontwikkeling (2018), p. 165.

Deborah vraagt zich af of je in het onderwijs spreekt over duurzaam onderwijs of vaardigheden.

Martin reageert daarop dat die spraakverwarring wel vaker ontstaat bij het woord 'duurzaam', maar dat het hier gaat om duurzaamheid (verduurzaming) in de maatschappelijke context.

Deborah denkt dat het gaat om onderwijs 'over' duurzame ontwikkeling en dat 'voor' duurzame ontwikkeling geldt voor het totaal.

Volgens Bert gaat het bij duurzame ontwikkeling om het bereiken van een duurzame wereld.

Een belangrijke vraag is of onderwijs opleidt tot kritische burgers die vrij nadenken over duurzaamheid dan wel dat onderwijs duurzaamheid propageert bij leerlingen.

Chris draagt een oud artikel aan uit 1991 van Bob Jickling, Canada, uit de kringen van NME, met als veelzeggende titel: *Why I don't want my children to be educated for sustainable development*. De titel drukt uit dat het niet om 'voor' maar 'over' duurzame ontwikkeling zou moeten gaan.

Martin verwijst naar de onderwijspedagoog Paolo Freire, die voor een onderwijssysteem pleitte waarin leerlingen worden opgeleid tot politiek activistische burgers. In het boek 'Lesgeven ....' (LoDO) zijn ze wat voorzichtiger geweest. Dat past in de Nederlandse traditie, waarbij duurzaamheid vaak gezien werd (ook door het ministerie van OCW) als een vorm van normatief onderwijs dat niet vanuit OCW gefinancierd zou moeten worden.

Mede om die reden is het Nederlandse onderwijsprogramma 'Duurzaam door' vanuit het ministerie van VROM (tegenwoordig Economische Zaken) aangestuurd en gefinancierd geweest. Martin gaat er echter vanuit dat er veel wegen zijn die naar duurzame ontwikkeling leiden en dat het reuze meevalt met dat normatieve karakter.

Er zijn allerlei keuzes te maken; ook alternatieven, zoals niet minder maar anders consumeren. De definitie van duurzaamheidsonderwijs in het boek LoDO biedt alle ruimte om die verschillende wegen te kiezen.

Drie elementen staan centraal in onderwijs over duurzame ontwikkeling: (1) duurzaam **bewustzijn**, (2) inzicht in **betrokkenheid** en analyseren welke **oplossingen** (3) er zijn.

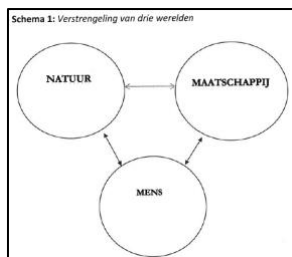
Dinie vraagt hoe je in het onderwijs gebruik maakt van wetenschappelijke inzichten.

Martin: Inderdaad, je maakt gebruik van goed onderzochte feiten maar allerlei inzichten zijn vanuit diverse perspectieven te schetsen. Voorbeeld: vanochtend kwamen tijdens de lezing van Cor van Dijkum de wetenschappelijke inzichten van Dennis Meadows, grenzen aan de groei, ter sprake. Anderen zijn daar heel kritisch op. Zo schreef de Deense Ester Boserup⁷ in 1981 een zeer interessant boek (Population and technology) dat haaks staat op de inzichten van Meadows. Zij concludeert vanuit empirische inzichten dat de mens in haar geschiedenis voortdurend in staat is geweest om de zogeheten carrying capacity te vergroten door technologische innovaties. Dit is een perspectief dat Martin miste in de presentatie van vanochtend. Zo ga je op allerlei perspectieven in. Heel veel van wat wij leren is afkomstig vanuit een bepaald perspectief.

Het gaat bij onderwijs op het gebied van duurzame ontwikkeling om:

- 'het goede';
- duurzame ontwikkeling als dynamisch concept, dus geen duurzaamheid;
- verduurzamen als werkwoord en niet verduurzaming.

Het gaat om verstrengeling van drie werelden, vanuit verschillende disciplines:

DRIE DENKVAARDIGHEDEN

En het gaat om drie denkvaardigheden passend bij het onderwijs. Deze drie denkvaardigheden zijn essentieel om de verwevenheid, de verschillende meningen daarover en mogelijke oplossingen en toekomstbeelden te begrijpen:

1. Denkvaardigheid systeemdenken. Als eerste denkvaardigheid gaat het om het in de vingers krijgen van systeemdenken. Bij onderwijs over duurzame ontwikkeling bij systeemdenken staan steeds de verbanden tussen variabelen in een duurzaamheidsvraagstuk centraal.

---

⁷ Boserup, E. (1981). Population and technology. Oxford: Basil Blackwell.

De kern is steeds het begrijpen van relaties tussen variabelen in een systeem zonder het overzicht te verliezen. Het systeem van het vraagstuk overzien om verantwoorde inhoudelijke en didactische keuzes te kunnen maken voor je lessen. Hoe laat je leerlingen kennis maken met het complexe vraagstuk; door structureren en simplificeren.

Als generalist zul je nooit specialist zijn maar je kunt vanuit verschillende disciplines vragen en vervolgvragen stellen.

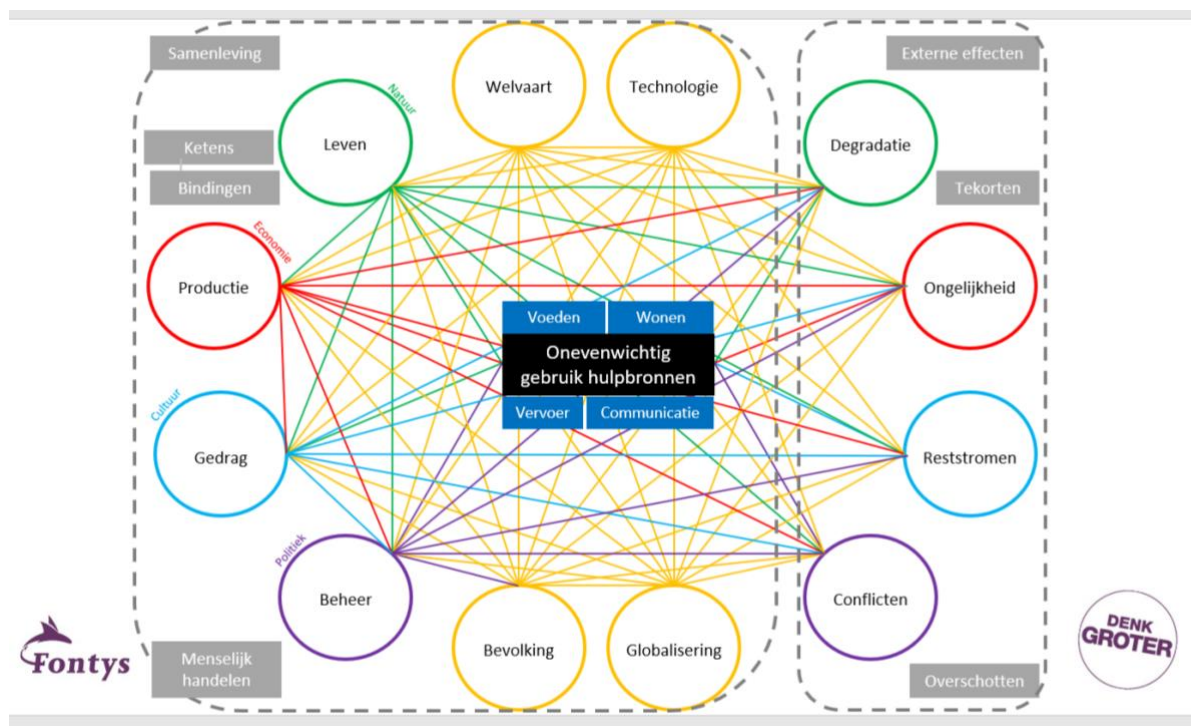
Hoe kun je tot kernconcepten komen, in een soort kennisbasis, om vakintegratie te bewerkstelligen?

- Duurzame ontwikkeling is een wetenschappelijke discipline; dat kun je gebruiken.
- Menselijk handelen staat bij duurzame ontwikkeling in het onderwijs centraal.
- Het gaat steeds om het versterken van het evenwichtig gebruik van hulpbronnen.

Concepten kun je visueel maken - en daarbij kleur gebruiken - in plaats van lineaire teksten.

Ontwikkeling vindt plaats op het gebied van: welvaart, technologie, bevolking, globalisering.

Kernconcepten als: gedrag, bij cultuur; productie bij economie; beheer bij politiek; leven bij natuur. Dat kun je in een systeemcirkel zetten, waarin je inzichtelijk kunt maken dat alles met elkaar is verbonden. Het volgende plaatje laat de complexiteit zien en maakt duidelijk dat het integraal is.

2. Denkvaardigheid multiperspectiefdenken. Bij duurzaamheidsvraagstukken is vaak denken vanuit verschillende perspectieven aan de orde; multiperspectiefdenken is inherent verbonden aan duurzaamheidsvraagstukken.

Voorbeeld bloemeteelt in Kenia: op dia 7 zie je twee plaatjes. Het plaatje links biedt zicht op de bloemeteelt; de teelt vindt wat hoger gelegen plaats waardoor er een goed klimaat voor is. Bovendien wordt gebruik gemaakt van moderne irrigatietechnieken.

Het plaatje rechts biedt zicht op hetzelfde gebied, ten zuiden van de bloementeelt. Dat plaatje laat een gebied zien dat totaal is gedegradeerd; er is lastig bij water te komen en met verstuiven is lastig om te gaan. Met bloementeelt als rode draad krijg je als je bronnen gaat zoeken twee verhalen: of bloementeelt is fantastisch of het is verschrikkelijk. En beide is evenveel waar als niet waar. Bij duurzame ontwikkeling in het onderwijs is belangrijk stil te staan bij deze complexe werkelijkheid en het niet per se van een normatieve lading te voorzien.

Meer perspectieven laten zien: dus niet direct stelling nemen als docent. Hoe combineer je meer perspectieven laten zien met stelling nemen? Beide werelden zijn waar. We zijn niet gewend aan multiperspectief denken. Het werkt verlamdend op engagement.

Ellen zegt bij waardengeladen onderwijs te zitten, dat je vanuit het hart, vanuit urgentie doet. Je kunt wél laten weten dat beide perspectieven bestaan.

Deborah:

- je kunt beide perspectieven bieden om te helpen en de opvattingen gebruiken om je in een ander te leren verplaatsen;
- evenwichtig gebruik van hulpbronnen is geen simpel verhaal;
- als je alleen op Meadows als doemdenker ingaat, ben je te beperkt.

Ellen: in de dagelijkse werkelijkheid heb je te maken met het dominante economische winstdenken. Moet je niet als docent studenten zich eigen laten maken dat je niet aan die kant staat?

Martin: over alles kun je een andere mening geven. Het gaat om het afwegingskader dat je daarbij gebruikt.

Deborah: met die manier van multiperspectief denken leer je leerlingen een manier van werken, hoe om te gaan met verschillende perspectieven. Dat is belangrijk.

Rudy: er zijn twee discours naast elkaar: het onderwijstechnische en het relationele, met betrekking tot je vak. Ik streef er naar stelling te nemen. Dat is niet alleen een leerproces maar het gaat er daarbij ook om hoe je als professional staat ten opzichte van leren en innoveren. Een docent moet kritisch geïnformeerd leren: tussen coach en expert in. De vraag is, waar zit je: ben je expert, activist of coach? Mag je activistisch zijn als docent?

Dinie: Zijn daar objectieve normen voor te vinden? Het gaat volgens Gerard Donkers om het voeren van een grenzen stellende dialoog. Dinie citeert de omschrijving van de andragologie door de Kring andragologie zoals Gerard die vermeldt op pagina 231 in zijn boek: 'In normatieve zin is zij gericht op een samenleving en organisaties waarin mensen tot hun recht komen, zich thuis voelen, perspectief zien, zich kunnen ontwikkelen en waar bereidheid is om anderen serieus te nemen, ook bij afwijkende meningen en tegengestelde belangen.' Het heeft te maken met rechtvaardigheid. SDG's geven een ondergrens op het gebied van armoede. Dat is te beschouwen als een soort objectieve waarheid.

Martin: 'Evenwichtig' staat centraal. Dat is een term die volop ruimte biedt om daar over na te denken en grenzen te stellen. Zo stelt filosoof Bas Haring in zijn boek 'Plastic panda's' dat het met de biodiversiteit wel een onsje minder kan. Het is maar de vraag of je dat dan nog 'evenwichtig' kunt noemen.

3. Denkvaardigheid toekomstgericht denken. Oplossingsgericht denken is toekomstgericht denken: denken over keuzen en gevolgen met onbedoelde effecten in kaart brengen, zoals bij scenario denken.

VAKINTEGRATIE

Martin: Bij duurzaam onderwijs gaat het om vakintegraal onderwijs, met ook bèta-onderwijs er bij. Het boek 'Lesgeven over duurzame ontwikkeling' staat vakintegratie voor.

Voortgezet onderwijs maakt gebruik van sequenties, chronologische volgorde en is gefragmenteerd. Nu worden er pogingen ondernomen om vakintegratie te bewerkstelligen en vakoverstijgend onderwijs te geven. Dat is nog maar heel beperkt aan de orde. Duurzame ontwikkeling biedt een aanknopingspunt om dat te doen.

Martin verwijst naar de publicatie 'Schooling for Sustainable Development in Europe. Concepts, Policies and Educational Experiences at the End of the UN Decade of Education for Sustainable Development' (2015) van Jucker, Rolf, Mathar, Reiner (Eds.). Martin schreef samen met André de Hamer die zich bezighoudt met duurzame ontwikkeling in pabo's in dit boek 'Education for sustainable development in the Netherlands' (hoofdstuk 20). Conclusie van dat hoofdstuk is dat het Nederlandse onderwijs sterk gefragmenteerd is en duurzame ontwikkeling in het onderwijs nog steeds wordt benaderd vanuit een beperkt perspectief en niet vanuit het geheel. Arjen Wals, hoogleraar op het terrein van leren duurzame ontwikkeling aan Wageningen Universiteit, haalde hun conclusie in zijn eigen publicatie aan.

CURRICULUM.NU

Onlangs, in oktober 2019, kwam **een voorstel** tot stand in de vorm van ontwikkelteams van leraren en schoolleiders in een turbulent proces met veel betrokkenen in het land – onder wie docenten en ouders – voor het actualiseren van de bestaande leergebieden waaraan burgerschap en digitale geletterdheid zijn toegevoegd. Een van de conclusies van de ontwikkelteams was dat naast kennis en vaardigheden per leergebied vier gezamenlijke thema's in leergebieden voor leerlingen van belang zijn met het oog op hun toekomst: duurzaamheid, technologie, globalisering en gezondheid. Deze mondiale thema's zijn waar passend uitgewerkt in verschillende leergebieden, steeds vanuit een eigen vakinhoudelijk perspectief. Het wordt voor het v.o. eerst ingevoerd in de onderbouw, daarna is ook de bovenbouw aan de beurt. Het voorstel staat op de agenda van de Tweede Kamer in februari 2020.

Onderwijsbond Aob deed onder zijn leden begin november onderzoek naar het voorstel. De enquête werd ingevuld door 2300 respondenten. Docenten zeggen massaal dat het invoeren van een nieuw curriculum niet haalbaar en niet wenselijk is vanwege de hoge werkdruk. Daarnaast vinden respondenten de voorstellen vaag en weinig concreet. De weg naar vakintegratie is nog lang.

Er ligt een grote veranderkundige opdracht voor het denken van het onderwijsveld. Op 9 en 10 oktober 2020 wordt een groot congres georganiseerd 'leren voor nu' door de Stichting Duurzame Pabo, André de Hamer.

THREEC

Martin gaat in op het Europese project 'ThreeC; creating competencies for a circular economy'. Het betreft een project waarbij drie doelen werden nagestreefd:

1. Competence development: circular economy redesigning;
2. A didactical approach and teaching strategies;
3. Ideas for CE competence assessment.

De inzichten die de auteurs van het boek 'Lesgeven over duurzame ontwikkeling' opdeden tijdens dit Europese project vormden voor hen aanleiding om de inhoud van het boek aan te passen.

Tijdens het project bleek namelijk dat docenten het lastig vonden om om te gaan met het systeemdenken (analyseren van casussen op basis van relaties tussen oorzaken en gevolgen, vanuit meer dimensies) – een van de belangrijkste principes van circulaire economie. Een docent zei: 'Ik weet niet zo goed hoe ik dit op een speelse manier met mijn leerlingen moet aanpakken.' Daarnaast bleek de samenwerking met externe opdrachtgevers geen vanzelfsprekendheid. Externe opdrachtgevers bleken soms moeilijk te vinden. Bovendien bleek afstemmen van een onderwijsvraag met een ondernemersvraag of een maatschappelijke vraag lastig te zijn.

Curriculumontwikkelaars, lerarenopleiders en vakorganisaties deden samen onderzoek naar samenwerking in het onderwijs tussen de Mens en Maatschappijvakken. Dat resulteerde in het boek 'Wat werkt als je samenwerkt' (2018), onder redactie van de lector didactiek van de gammavakken van Fontys, Hanneke Tuithof. Met een bijdrage van Eefje Smit, een van de collega-auteurs van 'Lesgeven over duurzame ontwikkeling'.

Samenwerking in het voortgezet onderwijs

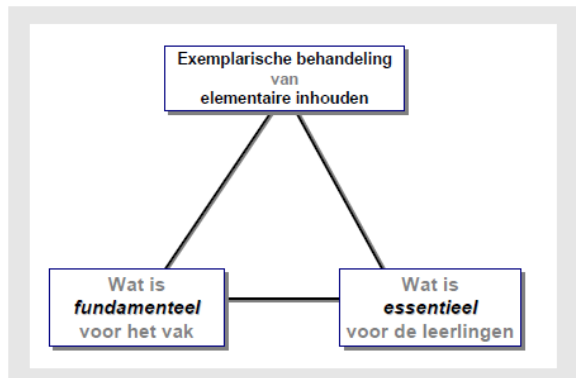
Factoren die van invloed zijn op samenwerking is de mate waarin de school de visie op samenwerking stimuleert en duidelijke doelen over de samenwerking formuleert en regelmatig evalueert, hoe je daar over communiceert met collega's, leerlingen en ouders en samenwerking faciliteert (lezen, reflecteren, nascholing en inroosteren van een gezamenlijk overlegmoment). Met het oog op de ambitie de (verdere) structurele inbedding van duurzame ontwikkeling in het Nederlandse onderwijs te realiseren.

Buiten de school werken blijkt ingewikkeld. Dit impliceerde de start voor een nieuwe opleiding: MEES, 'master educational entrepreneurship sustainability'.

Verderop gaan we daar inhoudelijk op in.

Combinatie vak, leerlingen en exemplarische behandeling elementaire inhoud

Inhoud in vakken in onderlinge samenhang met kernconcepten

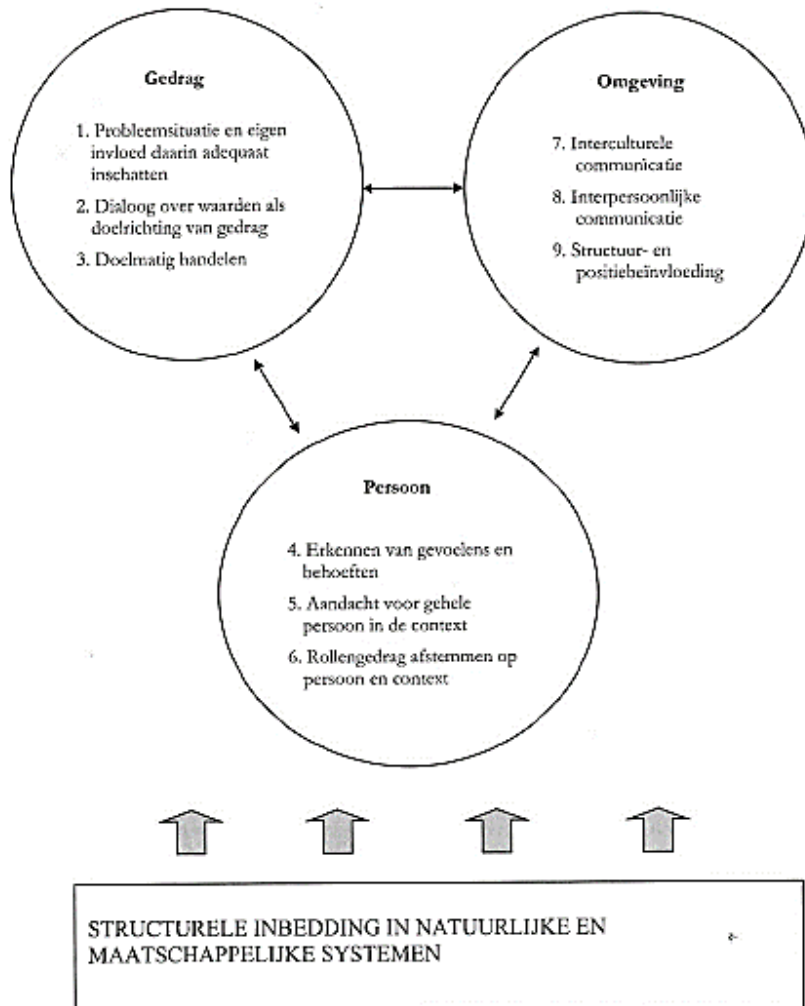
Hoe zien de inhoudelijke onderdelen van de vakken op het gebied van duurzame ontwikkeling er uit in hun onderlinge samenhang en welke kernconcepten staan centraal? Zie het volgende overzicht:

Structurele inbedding van duurzame ontwikkeling

Structurele inbedding van duurzame ontwikkeling ziet er als volgt uit, met negen basiscompetenties van verduurzamen, hierna weergegeven in het reflectiemodel van Gerard Donkers:

Schema 9 Reflectiemodel met negen basiscompetenties van verduurzamen

DISCUSSIE: SYSTEEM VERANDEREN VAN BINNENUIT OF VAN BUITENAF?

Er zijn verschillende manieren om een systeem te veranderen. De vraag is welke wijze effectief is veranderen van binnenuit of van buitenaf?

MEES (Masterspecialisatie Educational Entrepreneurship & Sustainability) ging van start; gereduceerd tot een bescheiden leerlijn ('toekomstgericht onderwijs', met specifieke aandacht voor future skills) in het eerste leerjaar van de masteropleiding Leren en Innoveren en een vakoverstijgende masterclass. Er doen 43 docenten mee, kosten bestaan uit collegegeld. Het is nog niet gelukt om het veranderkundige vraagstuk aan te pakken.

8 In: Donkers, G. (2019). Verduurzamen, p. 179.

Ellen: wil graag interprofessioneel werken. Academievorming zoals die binnen de HAN op dit moment gaande is, stimuleert dit. Zij is nu een minor aan het ontwikkelen, samenwerking tussen sport & bewegen, zorg en sociaal werk, op het gebied van duurzaamheid en collectieve hulpverlening.

Rudy: stelt binnen de structuur iets te doen, ziet veel docenten die met innovatie van binnenuit aan de slag zijn. Hij stelt tevens actief te zijn in een sociale beweging, en nieuwe structuurverandering om de frustratie weg te nemen. Doel is dat docenten onderling bondgenoten worden. Change management is weinig inspirerend.

Is Extension Rebellion een optie? Als docent mag je de wet niet overtreden en dus mag je je daar niet bij aansluiten. Je mag, zo stelt iemand, wel les geven over 'corporate activism' en de professional als burger, als mens aan de orde laten komen.

Rudy adviseert in een open programma van 103 mislukkingen. Zie problemen als aanleidingen om te leren. Je maakt je er niet druk meer om. Ze horen gewoon bij het leven. Ook met mislukkingen ga je zo om. Herkader mislukkingen tot leermomenten. Je zou de vraag kunnen stellen wat jij nu anders kunt doen.

Deborah brengt als suggestie naar voren met scenariodenken aan de slag te gaan, met als vraag welke factoren in de toekomst een rol zullen spelen.

Het is in de praktijk moeilijk om op het niveau van de hogeschool een positie te vinden voor MEES waar de voorwaarden zo zijn dat de master optimaal tot bloei kan komen. Wordt de master vormgegeven binnen een al bestaande master, los van het inhoudsdomein of kunnen inhoudsdomein en MEES worden gecombineerd door een nieuwe lesplaats aan te vragen op de locatie waar ook de vakoverstijgende lerarenopleiding zich bevindt, in Tilburg?

Onder één dak in twee kolommen binnen de organisatie, heeft geen kans van slagen; dan bevechten opleidingen elkaar.

Kan beweging in het onderwijs vanuit de structuur in de organisatie op gang komen?

Kan een nieuwe master als MEES in de context van de organisatie gestalte krijgen en met de opleiding invloed op bestaande opleidingen van binnenuit uitoefenen? Is het mogelijk om vanuit de master Leren en innoveren de ruimte te zoeken en tot verandering te komen?

Is aangaan van de dialoog van binnen uit mogelijk? En hoe ziet een echte dialoog er uit als er sprake is van een machtsverhouding? Er heeft nog geen marktonderzoek plaatsgevonden dat de belangstelling voor MEES met cijfers kan staven.

Martin is van plan om aan docenten die hij binnenkort in zijn masterclass 'vakoverstijgend leren' heeft voor te leggen of als de vraag van binnenuit ontstaat de inhoud zich gaat ontwikkelen. Anders gezegd: Is het mogelijk om in de context van de Master Leren en Innoveren 'iets te laten ontstaan'? Hoe kun je vraagarticulatie macht geven? Kun je sociale beweging van buiten gebruiken om intern invloed uit te oefenen? Waar is het samenspel eigenaarschap en van elkaar leren?

LITERATUUR

Boserup, E. (1981). Population and technology. Oxford: Basil Blackwell.

Jickling, B. (1992). Why I don't want my children to be educated for sustainable development

Maas Geesteranus, Chr. & Hamer, A. de (2019). Recensie Lesgeven over duurzame ontwikkeling.

Notten, T. (2019). Kanttekeningen... bij opvoeding, onderwijs, beleid, werk in uitvoering. Oud-Turnhout enz.: Gompel & Svacina.

Schooling for Sustainable Development in Europe. Concepts, Policies and Educational Experiences at the End of the UN Decade of Education for Sustainable Development' (2015) **Jucker, Rolf & Mathar, Reiner** (Eds.)

ThreeC <http://www.cirkellab.nl/2016/07/15/gastblog-circulaire-economie-in-het-onderwijs-competentieontwikkeling/>

Vandamme, R. (2016). Ontwikkelingsgericht coachen. Introductie; 2^e dr. CoachingBooks.net

Wat moeten onze leerlingen kennen en kunnen? Voorstel actualiseren van het onderwijs (2019). www.curriculum.nu

Wat werkt als je samenwerkt. Voorbeelden van samenwerking tussen gammavakken (2018). Tuithof, H. (red.).

Wolf, M. de. Lesgeven over duurzame ontwikkeling. Conferentie Verduurzamen, UvA Kring Andragologie d.d. 28 november 2019.

Wolf, M. & Hamer, A. de (2015). Education for sustainable development in the Netherlands. In: Schooling for Sustainable Development in Europe. Concepts, Policies and Educational Experiences at the End of the UN Decade of Education for Sustainable Development' (2015), hoofdstuk 20.

Wolf, M. de, Smit, E., Hurkxkens, P. (2018). Lesgeven over duurzame ontwikkeling. Didactische handreiking; 3^e gew. dr. Antwerpen enz.: Garant.

VERSLAG GROEP 7   HERSTELLEN VAN BIODIVERSITEIT: 'REWILDING' EN NATUURONTWIKKELING

Het verslag vormt een korte weergave van het gesprek. De bijeenkomst wordt ingeleid door dr. Liesbeth Bakker, ecooloog en onderzoeker/projectmanager afdeling water ecologie van het Nederlands Instituut Ecologie. "Rewilding" houdt in dat dynamisch natuurbeheer plaatsvindt zonder vast einddoel.

Naast Liesbeth Bakker namen deel aan de discussie:

- Gerd, bioloog (met echtgenote Marijke) en docent duurzaamheid bij Avans;
- een student sociale geografie en planologie. Ook als student kom je in contact met ecologie;
- Paul, opgegroeid met Verdrag van Rome. Actief in het sociaal domein;
- Nelleke, intern begeleider van school;
- Arie, ook afgestudeerd andragoloog, heeft Club van Rome nooit meer losgelaten;
- Ruud, van biodiversiteit, moestuin etc. en jonge meubelmaker op de weg terug naar het onderwijs;
- Petra, andragoloog bevoegdheid maatschappijleer onderwijs mens, schoolopleider, erg bekend met de natuurgebieden op Texel;
- Truus, gepensioneerd andragoloog met vooral een Europese loopbaan.

Iedereen vindt het leuk en nuttig om deel te nemen aan het symposium, ook als je geen andragoloog bent. In deze middagsessie gaat het vooral over verduurzaming, ecosystemen die achteruitgaan en hoe je in de maatschappij biodiversiteit kunt verbeteren. Het gaat vooral ook over de ontwikkeling van ecosystemen en een beter evenwicht tussen het gemeenschappelijk belang en individueel belang.

Liesbeth Bakker geeft een korte inleiding vanuit de denkwereld van de ecooloog. Er zijn parallellen te trekken tussen ecosystemen en brede consortia. Bedrijven die zich aanpassen aan marktomstandigheden overleven. Ecosystemen die zich aanpassen ook. Ze geeft als voorbeeld de Marker Wadden in aanbouw. Menselijke activiteit duwt natuurlijke systemen in de richting van verlies aan biodiversiteit. Er is overtuigend bewijs voor klimaatverandering (zie Living Planet Report (2018) van het Wereld Natuur Fonds).

Wat gebeurde er?/gebeurt er?

- achteruitgang van populatie van dieren; toenemende invloed van de mens, zoals bijvoorbeeld jacht, exploitatie, visserij, habitatdegeneratie, trends zoals minder weidevogels, natte graslanden etc.;
- er is een groeiend inzicht in hoe hard en hoe dramatisch het achteruitgaat, zoals bijvoorbeeld 75 procent afname van insecten in beschermde natuurgebieden.

Samenvattend is meestal de conclusie dat er een filosofie van doemdenken is ontstaan:

Er is geen controle over waterhuishouding, pesticide en stikstof en de natuur is niet zelfredzaam meer. Er is intensief beheer nodig.

Denk bijvoorbeeld aan de herstelpraktijk op het boerenland met weidevogels! Je zou het liefst resultaten zien en je zou willen dat het lijkt op wat het vroeger was. Hoe mooi zou het Drentse Aa gebied kunnen zijn? Maar het blijkt erg lastig om gebieden terug te zetten naar hoe het vroeger was.

Misschien moet de discussie meer gaan over het houden wat je nog hebt, zoals bijvoorbeeld:

- Focus op natuurlijke systemen in plaats van op landbouw;
- Ontwikkeling van nieuwe natuur, maar geen agrarische natuur;
- Vooruit kijken hoe wij het beter kunnen maken;
- Zelfredzaamheid en geen industrialisering;
- Nieuwe partners zoeken buiten de landbouw.

Hoe kan verandering door rewilding tot stand komen? Bijvoorbeeld door:

- Projecten met nevengeulen en natuurgebieden die mogen overstromen.
- De Afsluitdijk is een ramp voor ecologie; misschien is het beter om het migratiesysteem te herstellen!
- Steendijken, Markermeer, dijken met land en een muur met water laten ontstaan.
- Natuurlijke processen stimuleren en meer mogelijkheden voor planten en dieren.
- Verbreding van rivieren. Moerasgebieden aanleggen; vasthouden van water.
- (Mensen lijken ook meer geïnteresseerd in wilde dieren).

Een goed voorbeeld lijkt Kempen-Broek te zijn, een 25.000 hectare Nederlands en Belgisch grensoverschrijdend landschap, gekenmerkt door een aaneenschakeling van natuurgebieden. Men maakt gebruik van wandellussen en je kunt de verschillende lussen lopend aan elkaar rijgen.

Misverstanden en problemen

In openbare discussies blijken ook veel misverstanden rond rewilding te bestaan. Je geeft een reservaat terug aan de natuur en het moet tegelijkertijd mens-inclusief worden. Maar hoe doe je dat in een dichtbevolkt land en welke stappen maak je om het gebied meer natuurlijk te maken, niet te groot, met toch ergens een hek of juist geen! Er is ook veel te leren hoe je het niet moet aanpakken. Andere vormen van beheer zoals een statische structuur daar kun je niet zoveel mee.

Sommige vormen van beheer richten zich op inheemse soorten dieren, zoals waterbuffels en wilde zwijnen. In het gesprek kwamen grote en kleine voorbeelden langs van 'rewilding'. Maar wat doe je bijvoorbeeld als er plotseling een wolf je dorp of stad binnenloopt? En is het tij wel te keren?

Al met al was het een open en prettig gesprek, waarbij de meningen niet erg uiteenliepen en waarbij iedereen zich goed geïnformeerd voelde over dit, transdisciplinaire, complexe onderwerp "met toch wel ergens andragologische/veranderkundige elementen".

Verslag: Truus Ophuysen